

ISSN : 2277 - 7598

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ
સંચાલિત
શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,
સતલાસણા
નેક 'બી' ગ્રેડ

College with Potential for Excellence

વર્ષ :— ૬

સને:— ૨૦૧૨—૨૦૧૩

અંક:— ૬

"ARVALLI NO TAHUKO"

The Journal

of

Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

"ARVALLI NO TAHUKO"

Editorial Board :

1. Dr.Jayesh Barot	Principal	Chairman
2. Shri V.K.Pagi		Member
3. Dr. M.A.Patel		Member
4. Dr.Rakesh Joshi		Member
5. Dr.K.S.Jadav		Member
6. Shri V.H.Parmar		Member
7. Shri D.G.Patel		Member
8. Shri K.H.Chauhan	Head. Clerk	Member
9. Dr. B.K.Chaudhari	Librarian	Editor

Year : 2013

Publisher : Principal, Smt.R.M.Prajapati Arts College
Satlasana - 384330
Ph. 02761 - 259233, 253540
Fax : 02761 - 259233
E-mail :- artscollegesatlasana@gmail.com
Website :- rmpartscollegesatlasana.org

Printed by : Kohinoor Printing Press
Satlasana

પ્રાક્કથન

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચાલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ સતલાસણાની આગવી ઓળખ 'અરવલ્લીનો ટહુકો' અંક - ૬ ને પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અને પ્રસન્નતાની લાગણી અનુભવુ છું.

શિક્ષણની પ્રક્રિયાને બળવત્તર બનાવવા માટે સંશોધન ઉદ્દીપકનું કામ કરે છે. શિક્ષણમાં નવીનીકરણ અને વિકાસલક્ષી અભિગમોને સાકાર કરવા સંશોધન અનિવાર્ય છે. લેખન, વાંચન, સંશોધન અને વર્તમાન પ્રવાહોની વાકેફતા થકી અધ્યાપક સજ્જતા વધુ મજબુત અને તેજસ્વી બને છે. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ અને જ્ઞાનિપિપાસુઓ માટે પ્રેરણા, યોગ્યદિશા અને જ્ઞાનની નવી ક્ષિતિજોને વિસ્તરતી મુકી જ્ઞાન પ્રચાર - પ્રસારનો હકારાત્મક અભિગમ કેળવવાની દિશામાં "અરવલ્લીનો ટહુકો" મહત્વપૂર્ણ બની રહેશે તેવી આશા છે. સંશોધન સમગ્ર શિખવા - શિખવવાની પ્રક્રિયાને સામર્થ્યવાન બનાવે છે. ત્યારે આ પ્રક્રિયા સાથે નિસ્ખત ધરાવતા સૌ કોઈ માટે પ્રસ્તુત અંક યોગ્ય દિશા અને પ્રેરણા પુરી પાડશે. વિધ્વાન તજજ્ઞશ્રીઓના ગુણવત્તા સભર સંશોધન લેખલ મળેલ છે, તે સૌ શિક્ષણવિદો અને સંશોધકોનો આભાર વ્યક્ત કરું છું.

પ્રિન્સીપાલ

ડૉ.જયેશભાઈ એન.બારોટ

૧૯૯૬ થી શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટસ કોલેજ ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરો સર કરતી રહી છે. આ સંસ્થા હેમ. ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વિશિષ્ટ સિધ્ધિઓને કારણે શિક્ષણ અને સંશોધન ક્ષેત્રે મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. સંસ્થાએ વિશિષ્ટ પરંપરા અને સિધ્ધિઓ થકી ઉત્તર ગુજરાતમાં તેની આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે.

આ સંસ્થાના અધ્યાપકો અધ્યાપનની સાથે સાથે લેખન પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સક્રિય છે. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના સર્જન કૌશલ્યોને ખિલવવા "અરવલ્લીનો ટહુકો" નું પ્રકાશન મહત્વનો પ્રેરણા સ્ત્રોત બની રહ્યું છે. આ પરંપરાને આગળ ધપાવતા "અરવલ્લીનો ટહુકો" અંક – ૬, વર્ષ ૨૦૧૨–૨૦૧૩ પ્રકાશિત કરતા આનંદની લાગણી અનુભવિએ છીએ.

ઉચ્ચશિક્ષણમાં ગુણવત્તા કેળવવા માટે પુરૂષાર્થ કરી રહેલ આ કોલેજે નેક (NAAC) અંતર્ગત B ગ્રેડ મેળવીને યશસ્વી સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. કોલેજને યુ.જી.સી. ધ્વારા College with Potential for Excellence ના એવોર્ડથી પણ નવાજવામાં આવેલ છે.

અમારી કોલેજના આચાર્યશ્રી ડૉ.જયેશભાઈ બારોટના અથાગ પરિશ્રમથી "અરવલ્લીનો ટહુકો" નો પ્રથમ અંક ૨૦૦૮ માં પ્રસિધ્ધ થયો અને સતત દર વર્ષે નિયમિત પ્રસિધ્ધ થતો રહે છે. બહુજ ટૂંકા સમયમાં આ અંક પ્રસિધ્ધ કરવા માટે પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા પુરી પાડવા બદલ સંપાદક મંડળ ડૉ.જયેશભાઈ બારોટ પ્રતિ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

સમય મર્યાદા પહેલા ટાઈપ સેટીંગ કાર્ય પુરૂ કરી આપવા બદલ કોમ્પ્યુટર ઓપરેટર રણજીત રાવત અને સમય મર્યાદામાં મુદ્રણ કાર્ય કરી આપવા બદલ કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણાનો હૃદય પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

સંપાદક

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી

અનુક્રમણિકા

૧	પ્રાકૃત્યન		૧
૨	સંપાદકીય		૨
૩	Social Science Research: Perspectives, Problems and Prospects	Dr. Jayprakash M.Trivedi	૩
૪	નયનકયથબ બમયઅબકય હગીતગયભ ડોફમભયદ તયભદમક	મરઈ વબ્બભ(ગપગબ દઈ ખબ્બત	૧૦
૫	જ:ઉત્કચ્ચ('ભૃ'ભઉત્ચ:દ:) .:ભૃચ્ચ Beauty of 'Inscape' and Force of 'Instress'	Dr. Kamal J. Dave	૧૭
૬	.:ભૃ' બ'ગયભ-ભ'ભદત:) છબ?બભિ મબ	મરઈ ચબ્બભ(ગપગ?બૃ ચઈ વ:ગય	૨૫
૭	બઉઉચ:બ'ગભ (ત: 'ીબદ નગબત-ભ'ભૃચ્ચયદત	મરઈ મચઉબ્બ છઈ મભ(બૃ	૩૧
૮	ભ?યઈ મચ'ગ્ચ્ચ(:દ:) ચભભિયદદભૃ ધ:ચ્ચિ	મરઈ ખગબ્બત કઈ .ભભ	૩૭
૯	આત્મકથા જૂઠન-ઓમ પ્રકાશ વાલ્મિકી	ડા° કીર્તિકુમાર° એસ° જાદવ ।	૪૧
૧૦	વિદ્યાપતિ કે કાવ્યમેં ગેય-તત્વ	ડાઈ વિનોદચંદ્ર જીઈ ચૌધરી	૪૬
૧૧	આજ કી ' ગ્લોબલ વર્મિંગ ' કી સમસ્યા કે સન્દર્ભ મેં વૈદિક અષ્ટમૂર્તિ રુદ્રદેવ કી આરાધના કી ઉપાદેયતા	પ્રા.મંજુલાબહેન ઝે પટેલ	૪૮
૧૨	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત કાવ્યાનુશાસનમાં “ કાવ્યલક્ષણની વિભાવના	ડા.ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ	૫૫
૧૩	કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય : વિદ્વાનોની કલમે.	ડા.રમેશભાઈ એસ.પ્રજાપતિ	૫૮
૧૪	ગામડાઓના પિકાસમાં કાર્યરત ગુજરાત રાજ્યની કેટલીક પિશિષ્ટ યોજનાઓ અને સંસ્થાઓનો સંક્ષિપ્ત પરીચય	પ્રા.કલ્પનાબેન બી. ચૌધરી	૬૨
૧૫	અમીરગઢમાં રહેતાં કચ્છી પટેલ સમાજનાં લગ્નગીતો	પ્રા. ડા. આરતીબેન જે. પટેલ	૬૮
૧૬	કાંચનજંઘા	પ્રા.વિરેન્દ્રસિંહ એચ. પરમાર	૭૩
૧૭	ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં પ્રકૃતિ આલેખન	પ્રો.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર	૭૮
૧૮	ભારતમાં શિક્ષણનો વિકાસ : એક વિહંગાવલોકન	ડા.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૮૧
૧૯	એચ.આઈ.વી. / એઈડ્સ	પ્રા. ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ	૮૫
૨૦	શિવનું એક સ્વરૂપ 'નટરાજ	ડા.હસમુખ એસ. બારોટ	૮૮
૨૧	મધ્યમવર્ગીય પરિવારો મે પીઢિયો સે ચલી આ રહી માનસિકતા કા દિલચસ્પ ચિત્રણ 'ડાયન'	પ્રા ડા ક્રિષ્નાભાઈ ડી પટેલ	૧૦૩

Social Science Research: Perspectives, Problems and Prospects

Dr. Jayprakash M.Trivedi
Professor
Department of Sociology
Sardar Patel University
Vallabh Vidyanagar- 388120
GUJARAT

- I. Introduction: Social science research plays important role in explaining events, behaviour, problems in the fields of education, health, empowerment of weaker sections of society, community development, human resource development and management. Primarily aimed at exploring and explaining social reality through scientific methods SSR is facing many problems and challenges. Unlike physical object, the social reality being complex, dynamic and living human phenomenon become unsuitable for its study through the methods of natural sciences. Similarly, the divergent perspectives of the different social sciences make it perusal comprehensive and all-encompassing and thereby difficult. Moreover SSR is also passing through the crisis of its credibility and utility due to doubt about authenticity and validity of its findings as well as latter's limited generality and applicability. On the backdrop of such paradoxical situation --- high value but limited and problematic use, some of the observations on important Dialectics of SSR are reported in present research paper. It also discusses issues, challenges and strategies for SSR in the context of Dialectics with special reference to social research in India.
- II. Objectivity V/S Subjectivity: SSR being scientific endeavor is expected to be objective. Objectivity implies study of human behavior, situation and problem in its external and real form. For this, social scientist must be free from any kind of personal bias, likes-dislikes and pre-conceived notions about phenomenon under study. In this connection, Francis Bacon has pointed out four main hindrances to objectivity. These include: (i) Idol of cave implying much narrowed and isolated thinking, (ii) Idol of tribe implying human tendency of interpreting all situations in terms of his highly personalized thoughts, beliefs and feelings, (iii) Idol of theater

referring to human tendency of accepting majority opinions as truth and, (iv) Idol of place implying misinterpretation of facts resulting from language problem. As against this objectivity syndrome subjectivity implies highly personalized, localized interpretation of situation event or behavior, which is very much inherent in nature of social scientist as human being, Max Weber in this connection calls for interpretive understanding of human action i.e Meaning of action must be studied in terms of in terms of meaning attributed actor himself. This makes the study of social action in its objective, external form most difficult and called for deep insight, probing by social scientist. On the whole, the co-existence of objectivity and subjectivity in social science research requires balanced and realistic attitude of fact finding and fact interpreting on part of social scientist, as well as open mindedness, deep insight and commitment for discovering truth.

- III. Ethical Neutrality v/s Value-Judgment: Social Sciences are supposed to be non-ethical. Accordingly ethical neutrality is most expected scientific attribute in SSR. As per this attribute, SSR aimed at exploring realistic and not idealistic conditions of human behavior. Similarly, in interpretation of data too, social scientist is expected to be value-free i.e. not guided by ethical norms or ideals of his own community or society. However, this is most difficult task for social scientist who is brought up and socialized in his milieu which is likely to imprint certain ethical norms or values, coloring his vision and version of social reality under study. In the similar context, some Indian sociologist, while admitting the same said that social scientists do get influenced by values and ideals of society. I.P. Desai, for instance, pointed out that the notion of desired type of society cherished by all social scientists, implicitly or explicitly. Weber's concept of ideal type also points out towards value based perception of social scientist as human being. Here a type of scientific skepticism, continuous consciousness of one's own cultural bias on part of social scientist as well as contextual interpretation of data, collected will make SSR more acceptable, in terms of valid findings and applicability for solving social problem.
- IV. Empiricism V/s Intuition: SSR as scientific enterprise is guided by the ideology of empiricism, which implies studying social reality from the direct experience of social scientist, done through his five physical senses. It also implies collection of

data by one's own field work and accepting the data as fact only after its passing through several logical-intellectual tests. It also called for and rested upon exterior proof not personalized mysterious feeling or miraculous self-knowledge. However the Indian philosophy about knowledge and personal experience of social scientists indicates the role of intuition in directing the social research towards array of facts and insightful interpretation of data, as well as turning out of valid conclusion. In view of these, combined and balanced use of intuition along with empiricism will make SSR more effective, in terms of, validity, generality and applicability of its findings to social situations and behavioral problems.

V. Realism V/s Idealism: SSR aims at exploring and explaining social reality. Accordingly it is supposed to be factual rather than idealistic. It is more interested in knowing what is rather than what ought to be. SSR studies and reports actual situations, relations and behavior. However, while conducting SSR, researcher's own idealism about human behavior and relations does affect entire research process. For instance, in the Indian situation, the Gandhian notions of 'Ram Rajya', 'Swarajya' & 'Surajya' do influence Indian sociologist's view about ideal or desired type of society and political economy. Similarly Karl Marx's notion of classless society also affected the thinking of many western sociologists, particularly leftist ones. Chanakya's view about political economy, Manu's views about caste-system, status of women and social problems also decisively affects the psyche of the Indian sociologist. In short a conflicting perception combined of realism and idealism precludes the pursuit of SSR on right path, reducing credibility and applicability of its findings. Here too, social scientist's self awareness about such conflicting ideologies and balanced view of both will increase the effectiveness of SSR in terms of its trueness and usefulness in improving social practices and solving of social problem.

VI. Rationality V/s Emotionality: SSR, as a scientific inquiry is pursued with rationality. All the information collected is subjected to several logical-rational tests before it being accepted as a fact. Especially in examining causal relationship between facts involved in phenomenon being studied rational thinking with reasoning and logics applied. However, in SSR both researcher and respondent are human beings full of emotions and several other types of feelings. Consequently

emotionality is likely to enter in research process. For instance, in several subaltern studies, social scientist is likely to develop sympathy for the oppressed and suppressed respondents under his study. Similarly, he is likely to feel pity for deprivation and inhuman treatment given to dalit or women subjected to domestic violence. The new qualitative research even emphasizes empathetic approach, which implies that the social researcher must have empathy for the person or a group of persons he studied to get the true picture of latter's life experiences, interpersonal behavior and relations. Thus a more effective SSR need to combine rationality and emotionality in appropriate proportion and balanced use of the same in combination form. The only and excessive use of rationality and emotional fallacy on part of social scientist needs to be avoided.

VII. Generality V/s Specificity: All social sciences involve generality as main value in their philosophy. Accordingly, SSR studies society, culture, human behavior in general and come out with broad general conclusion applicable to macro-realities like society, culture, community, human behavior etc. Even the theory building process of social sciences also emphasize and use deductive approach implying starting from general and then moving towards specific. The macro-research also emphasizes the study of macro-reality. That is general reality for example, caste system in India, family and kinship relations in India, Indian social system, Indian culture etc. however, later on, all social sciences started emphasizing specificity, implying study of particular caste, village, age category, tradition, group as well as specific social situation, event and action. Here too, the best results for SSR may be obtained by combined and judicious use of both as per the need of SSR to be carried out.

VIII. Unidimensionality V/s Multidimensionality: All social sciences in their earlier stage of development were philosophically integrated and therefore emphasizing study of social phenomenon in totality. However, later on as social sciences developed in terms of specialization i.e. subject specific knowledge, SSR became more and more unidimensional. The different social scientists now have their own study-perspective focusing on only subject specific aspect of social phenomenon. But, looking to the complexity and multidimensionality of social phenomenon, now a days a trend towards interdisciplinary or multidisciplinary research involving all

social sciences is developing. However looking at the grass root reality in India such multidisciplinary research is not pursued in right spirit due to disciplinary bias, subject specific mind set and lack of team spirit on part of social scientists involved. Here an example may be given about mismatching between sociology and psychology due to their conflicting perspective- former focusing society and group, while latter on individual. Similarly, sociologists study only contemporary phenomenon and regard data collected through field work as primary data, whereas history studies only past phenomenon and documentary data as primary one. Here the synthesis of differential approaches and development of common methodology for SSR will make it more effective and valuable.

- IX. Theoretical V/s Applied: SSR is more theory - oriented i.e. aiming only at gaining knowledge about phenomenon behavior and problem. This has resulted from the primacy of pure research in most of social sciences and poor generality and application of their findings. However, recently society in general and government, NGOs, industrial houses in particular are demanding problem oriented and problem-solving research from social scientists. Accordingly, applied research in the form of action research is developing in social sciences. Here for increasing its applicability, development and use of standardized methodology, practice-oriented approaches as well as more valid precise, reliable and suggestive conclusions need to be obtained in SSR.
- X. Conclusion: From the above discussion, one may conclude that social science research contains several dialectics or inherent contradictions resulted from complex, dynamic and abstract nature of social phenomenon as well as divergent focuses, approaches and methods of different social sciences. These include: inductive v/s deductive, macro v/s micro, group v/s individual orientation, philosophical, theoretical v/s field studies, western v/s Indological, qualitative v/s quantitative type. These dialectics have created methodological issues and challenges as well as prevented standardization of research process in terms of procedures, design, analysis and interpretation of data undermining the overall validity of findings. These dialectics are to be resolved for increasing authenticity, value and applicability of SSR. Here, the seminar, workshop, debating and giving actual practices of SSR in the context of above dialectics and resultant problems

may be of great use and subsequently suggested. The proper synthesis of differential approaches, methodologies, research designs of all social sciences together with common framework for the pursuit of systematic, if not completely scientific process of social research will resolve many issues, overcome the challenges and uphold the value of SSR.

Selected References:

1. Alan Bryman - "Quantity and Quality in Social Research", Routledge, London.
2001
2. Anju Lavania & Other - "Applied Social Research: Problem Identification to Impact
2011 Assessment", Center for Social Studies, Surat.
3. Atal Y. (ed) - "Social Sciences in India", Abhinav Publication, New Delhi.
1974
4. Babbies, E.R. - "The Practice of Social Research", Belmont Calif, Wordsworth.
1979
5. Bittner, E. - "Objectivity & Realism in Sociology", in G. Psathas (ed),
1973 Phenomenological Sociology, Wiley, New York.
6. Bryan, Allen - "Social Research Methods", Oxford University Press, Oxford.
2008
7. Burgess R.G. - *In the Field: An Introduction to Field Research*, Allen & Unwin,
2008 London.
8. Deutcher, I. - "Words and Deeds: Social Sciences and Social Policy", *Social
1966 Problems*, Vol. 3.
9. Hollis, M. - "The Philosophy of Social Sciences: An Introduction",
Cambridge
2008 University Press, Cambridge.
10. Joshi, Satyakam - "Introduction to Qualitative Research", Center for Social Studies,
Surat.
2011
11. Knorr-Cetina &
Cicourel A.v (ed.) – *Advances in Social Theory and Methodology: Towards an
Integration of
1981 Micro and Macro Sociologies*, Routledge & Kagan Paul, Boston.

12. Michael Haralambos - "Sociology: Themes and Perspectives", Bell and Hyman, London.
1986
13. Neuman, W.L. - "Social Research Methods", Allyn & Bacon, Boston.
1991
14. Rokan, S. (ed) - "A Quarter Century of International Social Sciences", Concept Publication, New Delhi
1979
15. Yogendra Mankad - "Social Sciences, Philosophy & Research: Some Issues", Center for
for
2011 Social Studies, Surat.

GRASIYA ADIVASI CULTURE & MODERN TRENDS

Dr. Jayeshbhai N. Barot
Principal,
Smt. R.M. Prajapati Arts
College, Satlasana

Adivasi have special characters as well as special cultures like language, music, art, dance, dress, ornament, custom, and religious and social system etc. Which make them different from other Indian society.

Due to social contact with civilized society, Adivasi face problems. Their social phenomena have changed due to their contact with different religions, and cultures. Their cultures have changed along with these sanskritization, modernization, industrialization, Hinduism, Islamism have took place, which have changed their social, economical, cultural, religious, hygienic, linguistic problem.

In the life of Adivasi social, cultural, and religious aspect have put a long impression due to their adoption of westernization, modernizations and Christianization. Munda and Ho ar celebrate EASTER and CHRISTMAS in the place of their own festivals, while adivas from north-east have converted to Christian. NAGA adivasis have lost their art of texture, TODA have lost the art of making ornaments from gold and AYRAN BAIGA AND GOUND have lost an art of inscription on wood. In Gujarat, Adivasi make elephant, and horse from clay. RATHAVAS were expert in making pithoro, GAMIT, VASAVA, and CHAUDHARY were inscribing mogara dev from wood. But all have lost now.

MEANING OF CULTURE

Culture means living system of human, shaping of human mind. Social heritage is a key of culture. Due to culture, it becomes a real man and thus it differs from the animal. Learned behavior is a culture; by which humankind develop its personality.

According to Tailor culture is complex whole, in which knowledge, belief, art, custom, and many other capability are included.

According to Krobar and Klukhaun culture include rules, in which visible and invisible behaviour received by symbols. It also includes human achievement which includes Arti fact. The main nexus of culture is coherent thought and values connected with

it. In Sabakantha district, on plain grounds of dark jungle, and among the range of Aravalli Adivasi are found dispersed. In Bhiloda taluka, which are known as Dungari Adivasi. According to 1956 resolution from the president of India this tribe is included in schedule tribes

According to 2001 census the population of Bhiloda is 206168 , in which 114007 is Adivasi., half of the population (55.30%) is Adivasi in the taluka. 160 out of 168 village are having Adivasi population.

ADIVASI CULTURE, FOOD AND DRESS:-

Dungari garasia have maize as main food. ATheir agricultural product is also maize. With roti they use dal and Chhas. They have Bringle, chilly, ginger, onion etc vegetable from their own farm. On an occasion like guest or festival they prepare daal, bhat, and laddu. Close relative like in-law, they prepare non-vegetarian food and including wine.

Dungari Garasi have dhoti, shirt and keep a cloth around waist as a dress. while youngster wear pent and shirt. Women have chaniya, blouse, and odhani to cover their head as their dress. Girls have shirt, chaniya, dress and blouse as their dress. Woman likes ornaments.

SOCIAL SITUATION:-

In Dungari Garasia traditionally having a heritage from a father side and male dominant society. They are distributed into many Gotra and like to have marriage outside their Gotra. Every village has Gram Panchayat, Pradesh Panchayat, and community Panch, which do the work of marriage, divorce, re-marriage, property disputes and other social issues of tribes. This panch is known as 'Shree Garasia Panch'.

Dungari Garasia live in hut or in small house on hills or in the their own farm. They are dispersed residency rather than a small street. They do this because they are doubt minded people. They have addiction of wine which make them quarrel with their neighbor. Beside this reason of their living separately is protecting their farm and crops by making their house in their own farm. This adivasi live in joint family but now a days they too have new clear family system in the society. Youngster who live in a city for business or service purpose keep occasionally relation with family. And gradually settled down in the city where they work. They remain emotionally connected with the family and never fail to help in needed time.

Their marriage system is different in case of culture, standard of sexual relationship, from the marriage point or view, limitation of marriage, from the point of marriage partner, and from the view of custom and ceremony from that of marriage system of other society.

Dungari Garasia have marriage out of Gotra because marriage in the same Gotra is prohibited. More than one wife system, remarriage, divorce, kept system, love marriage are common in them. Though present time kept system, love marriage, and keeping more than one wife is prohibited by Garasia panch. Though there is Fine system for such action, these are common now a days. Marriage ceremony is performed by sister in law (bhabhie), with dapa system (cash) in which both the party give each other which is decided by panch or according to their financial capacity in Garasia adivasi. These adivasi are different in marriage limitation, number of wives, and custom and ceremony of marriage than any other society in the case of marriage system .

Woman have important and respected status in Dungari Garasia adivasi woman get marry at adult age and give economical help to family by doing labour work, wood cutting and pashu palan.

When somebody dies they say 'manah padyo he'. They call near by relatives and neighbours, and bury a dead body if it is less than ten year, or give fire cremation if it is more than this age. Person come for cremation bring piece of wood with them, keep a piece of cloth on their head, and do sutak (shaving and balding system) ceremony, for about twelve days don't sit on bed, and perform the kaytu. (ceremony perform after twelfth day of death) Even on festival villagers keep moan.

GOTRA SYSTEM:-

Gotra is an important social sangathan which starts with their real or imagined ancestor. Majumadar and Madan say that one Gotra is associated with many ancestors, and his origin may be real or imagine of man, cattle, tree, plant, or any other dead thing.

A family from the same Gotra don't have marriage to one other because they believe themselves brother and sister. The unity of Gotra is dependent upon real or imagine or historical character of their ancestors. In Gotra system either mother or father side family is included.

Dungari Garasia adivasi are divided into many Gotra, and in each Gotra they have one, two or thirty to thirty five sub caste. Having the same surname and the same Gotra

have the same god or goddess to worship. On every moment of life, they remember the god or goddess of their Gotra. Some Garasia believe that their native is in Rajasthan and god is also there so, once in a year they go to Rajasthan to worship the god.

RELATION:-

Family is primary unit for them and they have their work, duty, and right according to their family relation on social and religious occasion. They speak relation indicating word like 'ba' to father, 'baba' to uncle, 'babi' to aunt, 'bua' to sister in law, and 'babi' to grandmother in a family. There are category indicating word like, 'ba' to person of their father age, and 'aai' to all woman of their mother age. In Dungari Garasia Adivasi. They invite nearest relatives on the occasion of birth, marriage, and death. On a birth of child family come closer and foi (sister of father) and masi (sister of mother) get more importance on such occasion.

ECONOMIC SYSTEM:-

Adim society depend upon agriculture and pashupal. This is mainly a conflict of maintaining their life. In Dungari Garasi adivasi agriculture is main and pashupalan is subsidiary profession for life. Woodcutting, labour work, vegetable growing are their professions. According to age and sex they have simple work division in Dungari Garasia Adivasi. but they have no specialization in it. Risky and hard work is done by youngster, while less risky work -house hold work- is done by woman. Aged people keep children..

Agricultural land is broken into small pieces due to population and thus load on land have become heavy. Slopping and less fertile land, less irrigation facility, and less use of high breed seed, fertilizer, and pesticides agricultural production is insignificant. Sometime they don't get annual food grain from their farm, so they grow vegetable, and home use good in front of their house, which they sell at fair of Shamdaji. Dungari Garasia adivasi keep cow, buffalo, and goat for dairy farming, but due to scarcity of high breed cattle, less use of un natural virydan, and food for cattle milk production is less than usual.

RELIGIOUS SYSTEM:-

Dungari Garasiya adivasi worship their goddess, and keep promises for goddess and god and do scapegoat. They worship Ram, Hanuman, Ganesh, Ambama, and Shitadamata. Shitadamata is chief goddess of village and keep promise of Badiya dev. They do religious

ceremony during seeding and reaping time. They observe fast on Dashama day, Goyaro Vrat, Janmasthmi, and Punam. They worship lord Krishan as 'black god' and have deep trust upon him. Dungari Garasia adivasi believe in omen and do ceremony on illness and believe in ghost too. They make bath to ill person In Nagdhara of Meshwo dam during black night of Diwali.

Now a days there are impression of many sects in them like kabir Panth, Ramanadi, Bhagat and Swadhyay and Swaminarayan in Garasia Adivasi.

CELEBRATION OF FESTIVALS:-

Dungari Garasia adivasi are festival lover and during the whole year they celebrate Uttarayan, Holi, Akhatrij, Diwaaso, Janmasthmi, Navratri, and Diwali festival. Holi festival starts before twenty day and they gather in group play regional music, wear fancy uniform, and dance during the night with open sword and bow in their hand. They eat coconut and gud (sweet) and keep moan for the died person of family. These adivasi believe in taking revenge, and especially on days of holi they take revenge and sometime get murder too.

The celebration of Uttarayan is special for them. First Friday before the January is called adivasi Uttarayan. On that day people gether at place of mukhi and go to farm to catch the sparrow. They catch it from farm or jungle and bring to Mukhi's house, and make her bath, feed and Mukhi make her free in the air. Youngster run after a sparrow to see where does it go, and make a predict that if it sit on green tree the rain will be more and sit on wood there will be famine in the area. During the night they play game and have meat and wine for the food.

Fair enliven the life of adivasi, Shamlaji area have many fairs around. During ZALA. Adivasi go to fair and enjoy it. Some adivasi youngster selects their life partner in fair and some physical relationship there.

In present time due to modernization, migration, westernization, and mobility, many changes in social, economical, religious, and cultural are found in Dungari Garasia Adivasi's life. In Adivasi's life education has made many changes and attraction of fair normal among them, they feel ashamed in doing traditional dance too.

Adivasi society has got many changes due to government policy, relief work, economical help, and educational facility, and with the contact of civilized society they have many changes in their life.

GARASIA CULTURE AND MODERN TRENDS

Garasia adivasi traditional life style, attitudes, religious belief, habit, dress, language, festival and many other socio-cultural have got changed as they come into contact with civilized society. Their fundamental and culture have got changed and they are divided into four various groups.

1. Well developed and accepting urban culture of educated group.
2. Getting education, attracted by rural culture, who has neither fully connected with his own nor fully accepted rural culture.
3. Clinged with his own traditional culture
4. Converting himself into Christianity and accepting Christian culture

Dungari Garasia adivasi have impact of modernization, christianisation, migration, and contact of civilized society in their life. With the contact of civilized society divisional effects have taken place in their life. Their dispute on social and property were solved by their panch but in present time the grip of panch is losen. judicial and criminal law is used in that place. Conversion has also impressed their social structure.

They have started using bio languages, their own and other language too, have so their own language has been at the verge of vanishing. Language drive culture .collapses of language, collapse the culture too. 48% respondents have accepted that their children use to speak Gujarati rather than their own language. 64% respondent said that traditional dress, and ornaments is rarely seen. Their religion, culture, music, dance, and home industry are vanishing. The difference between old and new generation is widen and now they are distributed between Christian adivasi and non-christian adivasi. Among non Christian adivasi Swaminarayan, Swadhyay activity have entered. 73 % respondent replied that attraction of traditional dance, music, fair, art, and celebration of festival are reduced. Youngsters feel ashamed doing traditional dance but do a dance and hear on filmy music during marriage. Their lazim dance has taken place of garba and marriage song of Hindu culture. They go to fair but enjoyment, dance and passion have changed. Fair enjoying youngster with playing flute, and singing a song in group is a dream now. A weapon in hand with colouring ribbon on it, and traditional dress is not possible now. The effect of Hindu culture on social, religious, and cultural is visible now. Rural culture has big effect due to migration, education, service, and modernisation on Adivsi Garasia.

The traditional Uttarayan in interior villages have taken place of Hindu Uttarayan and traditional game is replaced by cricket and valley ball marriage ceremony was done by bhabhie (in law) before is hand over to Brahmin now. Janm Kundali and Grah Vidhi is important for selecting life partner and traditional method of selecting child's name is replaced to rashi. Christain adivasi follow Christian rule and custom. They go to church regularly and celebrate Christmas, Good Friday, and new year too. Due to conversion their loyalty has turned to church than their society. The change of loyalty has disturbed their tradition life.

Hopkins' Perception of Poetry: Beauty of 'Inscape' and Force of 'Instress'

- Dr. Kamal J. Dave

Associate Professor, Dept. of English
Municipal Arts & Urban Science
College, Mehsana-384002.

Gerard Manley Hopkins (1844-1889) was held to be a priestly metaphor of Victorian Poetry and a syntactical simile of Modern Poetry. He had prophetically been in search of the “authentic cadence” that paved the way for his spiritual fulfilment. Hopkins was an acute observer of the things. He recorded his sensitive response to the beauty of things around him with his acute power of observation. He was longing for the individual distinctiveness of an object. Hence, in due course of time, he arrived at some insight into the essence of an object. So, to express this set of the individualizing characteristics of an object in a metaphysical terminology, Hopkins coined the terms ‘Inscape’ and ‘Instress’. In fact, nowhere Hopkins had given any precise critical theory of ‘Inscape’ and ‘Instress’. The connotation of them should be grasped by the contextual usage of these words as recorded in various notes, journals and letters of Hopkins. As Graham Storey consciously noted; “The word ‘Inscape’ is first used in the Journal of Swiss trees, on a continental walking – tour of July 1868; ‘Instress’ of the beauty of Giotto; inspired by a visit to the Natural Gallery shortly before.”¹ Thereafter, Hopkins used both the words many times to describe for himself the beauty and impact of a multitude of objects.

An analysis of some of the contextual usage of ‘Inscape’ by Hopkins would shed fresh light on it.

1. “I do not think I have ever seen anything more beautiful than the bluebell. I have been looking at. I know the beauty of our Lord by it.”² (N 133-4)

Here, it seems that, ‘Inscape’ is a concept which is upheld by faith; it is the faith that all created thing, if seen properly, reveal their creator just as the inner ‘self’ of the bluebell explicitly manifests the divine.

2. “All the world is full of Inscape.”³ (N 113)

It seems that, in this statement, 'Inscape' is associated with beauty or reality. According to W.A.M. Peters S.J;

"The reason why he related beauty to inscape must consequently be that in inscape there is inherent unity that is proceeding from the nature of the object itself"⁴

3. "Unless you refresh the mind from time to time you cannot always remember or believe how deep the Inscape in things is."⁵ (N 140)

This statement gives the impression that 'Inscape' refers to the infinite energies of God as well as inner order or form of any object.

4. Regarding art, Hopkins's final judgment on a picture by Holman Hunt was; "It has no inscape of composition whatever ... Inscape could scarcely bear up against such realism."⁶

Here, Hopkins seems to indicate that the picture is devoid of the unity of vision. For him, Art has nothing at all to do with the reproduction of Surface reality. This view can be collated to his remark. "Inscape is the very Soul of art"⁷ (D 135)

5. The most noteworthy, above all, is Hopkins's last recorded usage of the word 'Inscape' related to defending his poetry from the charge of oddity;

"As air, melody, is what strikes me most of all in music and design in painting, so design, pattern or what I am in the habit of calling 'Inscape' is what I above all aim at in poetry. Now it is the virtue of design, pattern or inscape to be distinctive and it is the voice of distinctiveness to become queer. This vice, I cannot have inscaped."⁸

Thus, 'Inscape', for Hopkins, doesn't mean just a visible scene. But it is the way in which a visible scene can fall into a satisfying artistic composition with a harmonious design or pattern.

So, this is the peculiarity of Hopkins to see an object within an object in the form of 'Inscape'. Thus, in a Hopkinsian Sense, each and every object has its own 'Inscape' which reveals its 'Self' or 'Identity'. In this way, it appears that, for Hopkins, 'Inscape' stands for a religious idea as well as an artistic one. In the view of W.A.M. Peters, "It was his spiritual outlook on the world that made 'inscape' so precious to Hopkins."⁹

The poetic revelation of an ‘Inscape’ can be found conclusively in his sonnet, *As kingfishers catch Fire...* Here, Hopkins seems to sing of the uniqueness of each created thing. He holds that each thing in Nature strives to proclaim its own inner identity;

“Each mortal thing done one thing and the same;
Deals out that being indoors each one dwells;
Selves – goes itself.”¹⁰ (5-7)

The same thoughts are expressed in the Bhagavat Gita:

“sdx. cēteSvSya: p/kaāvanip |
p/ka. yaiNt wāin ingh: ik. Kir*yit” | ||

Translation:

Even a man of knowledge acts according to
his own nature, for everyone follows his nature,
What can repression accomplish?¹¹

(Chapter – 3, stanza – 33)

Here, Lord Krishna says those same things that even though there are many so called spiritualists who outwardly pose to be advanced in the science, yet inwardly or privately are completely under the particular modes of nature which they are unable to surpass. It means that each and everything in this world is bound by his own ‘self’. This is also acknowledged by Hopkins in his prose writings; “I taste self but at one tankard, that of my own being.”¹² “So inscape,” as Geoffrey Grigson puts it, “is akin to the ‘self’ Hopkins writes of, the totality of the animates or inanimate individual and ‘self’, ‘selving’, is strongest of all in human nature, more highly pitched, selved and distinctive than anything in the world.”¹³

Another Hopkinsian term, ‘Instress’ is closely related to ‘Inscape.’ To Hopkins, it meant the internal force which holds inscapes together.

Like ‘Inscape’, an analysis of some of the contextual usages of ‘Instress’ by Hopkins would shed fresh light on it.

1. “... as in man all that energy or instress with which the soul animates and otherwise acts in the body is by death thrown back upon the soul itself.”¹⁴ (unpublished notes)
2. “All things are upheld by instress and meaningless without it.”¹⁵ (N.198)

3. "...for the constant repetition, the continuity, of the bad thought is that actualizing of it, that instressing of it..."¹⁶ (N.321)
4. "... It is choice as when in English we say 'because I choose: which means no more than...I instress my will to so-and-so.'" (N.328).¹⁷
5. "This access is either of grace, which is 'super nature', to nature or of more grace to grace already given and it takes the form of instressing the affective Will, of affecting the will towards the good which Be proposes."¹⁸ (N. 325).

It seems that in these usages, 'Instress' is referred to the undercurrent of creative energy that supports and binds together the whole of the created world. It is meant to give things shape, form and meaning to the eye of the beholder. The poetic revelation of 'instress' can be found in his poem, *The Wreck of the Deutschland*; "Since, tho' he is under the world's splendor and wonder. His mystery must be instressed, stressed."¹⁹(stanza-5)

Here, it is implied that, though Christ sustains the world's beauty and life, his mystery cannot be taken for granted. It must be actively perceived and proclaimed. So, in this context, 'instress' is meant to 'perceive' or 'realize'. Explaining the interdependent relation between 'Inscape' and 'Instress', W.A.M. Peters. S. J. remarks;

"Inscape being a sensitive manifestation of a being's individuality is perceived by the senses; but instress, though given in the perception of inscape, is not directly perceived by the senses, because it is not a primary sensible quality of the thing. Hence, it follows that, while inscape can be described, however imperfectly, in terms of sense – impressions, instress can not, but must be interpreted in terms of its impression on the soul, in terms, that is, of affects of the soul."²⁰

This sense is clearly stated by Hopkins himself in his poem *Hurrahing in Harvest*;

"These things, these things were here and but the beholder
 Wanting; which two when they once meet,
 The heart rears wings bold and bolder
 And hurls for him, O half hurls earth for him off
 under his feet."²¹

(11-14)

Thus, Hopkins beholds the ‘instress’ of nature. He perceives Christ through nature. He feels as if he were being propelled upwards after thrusting away the earth under his feet. The image of soaring upwards and hurling the earth is intended to express the sense of exaltation and the feeling of ecstasy that seems ‘Instress’. Here, ‘Instress’ is felt in the form of the divine energy that burnishes all things. In this way, ‘Instress’, to Hopkins “refers to that core of being or inherent energy which is the actuality of the object ; in effect ‘instress’ stands for the specifically individual impression the object makes on man.”²²

To Hopkins, a word seems as much individual as any other thing; it has a self as every other object and constantly strove to catch the inscape of a Flower or a tree or a cloud. He does not rest until the Words themselves manifest their inscape and instress. His consciousness of the various meanings words could have, irrespective of their spelling, can be marked in his practising homophones as in-

“On ear and ear two noises too old to end...”²³

(The sea and the Skylark, 1)

“When, When, Peace, Will you, Peace?

That piecemeal peace is poor peace. What pure peace allows Alarms of wars, the daunting wars, and the death of it?”²⁴ *(Peace, 3-5)*

Likewise, his exploitation of the word ‘Love’ can be marked in his poem *The half way house* where he exploits the word ‘Love’ at least eleven times.

“Love, when all is given,

To see thee I must see thee, to love, love;”²⁵ (13, 14)

Later on, Hopkins finds a philosophical justification of ‘Inscape’ and ‘Instress’ in the writing of the medieval philosopher and theologian Duns Scotus. Hopkins came across the philosophy of Scotus during his noviceship in 1872. As J.F.J. Russell noted;

“He quite clearly treated Duns scotus not as a remote object of academic study, but as a living being who had been disturbed by his experience as deeply as Hopkins had, and who had achieved a philosophical explanation of it which, to Hopkins, was self- evidently true. Hopkins’s study of Duns Scotus was thus really a process of self discovery; it made him more conscious of what he already intuitively knew- And Hopkins certainly hoped that the same kind of relationship would exist between himself and the reader of his poetry-that the poetry

would revitalize the reader's perceptions and awaken him to essential human experiences to which the nineteenth century ethos seemed hostile.”²⁶

Besides, the reason, why the philosophy of Scotus attracted Hopkins strongly, was denoted by Hopkins himself as “--- When I look in any inscape of the sky or the sea I thought of Scotus.”

²⁷ Keeping this statement in mind, it seems that, to Hopkins, his theory of inscape harmonizes beautifully with the system of Scotus. In this context, Graham Storey's words are apt;

“Scotus's main distinction from the traditional theology taught to Jesuits was his belief in the ‘Principle of Individuation’, both of persons and things. All medieval philosophers were concerned with how human beings could come to know the universal. Scotus believed that they could do so by apprehending an individual object's essence; which he named as ‘thisness’ (hecceitas) and that such apprehensions or intuitions ultimately reveal God. By directing such intuitions of nature towards God man can perfect his own ‘hecceitas’, his will. Here, seemed to be the philosophical support for Hopkins's theories of Inscap and Instress and a religious sanction for them.”²⁸

Apart from this, it would not be out of place to note that Hopkins's terms ‘Inscap’ and ‘Instress’ correspond roughly to Ruskin's point of view of art. It is so, because during his years at Oxford, before the coinage of these terms, Hopkins was very much influenced by Ruskin's *Modern painters*. As Hopkins wrote to his friend, Baillie, “I am sketching (in pencil chiefly) a good deal. I venture to hope you will approve of the sketches in a Ruskin's point of view...”²⁹ but that influence was not limited to the sketches; it went far beyond Hopkins's senses. Ruskin's theory of three steps, regarding the completion of the work of art, very strongly caught Hopkins's attention. To Ruskin, The First step is to see an object with an innocent eye; the Second step is to respond and the third is to reproduce what an artist sees. Finding the analogy between Ruskin and Hopkins, Alison G. Sulloway writes;

“Hopkins's term ‘Inscap’ is what the innocent eye sees; Instress is God's plan behind nature's inscapes and man's submission to that plan. In step one, Hopkins quietly sketched or described natural things , During step two he became aware of his ‘fury’ , ‘passion’ , ‘admiration’ or ‘enthusiasm’ for ‘Nature's self : Hopkins's nature poems represent the final step; they are lyrical descriptions of what Ruskin called the four great component parts of landscape –sky ,earth ,water, and vegetation.”³⁰

Hence, Hopkins's theory of 'Inscape' and 'Instress' synthesizes the Ruskinian point of view of art with Scotus' theory of individuating principle. According to Alison G. Sulloway their common way of thinking is;

“God created each living thing with its own specific peculiarities that would never be exactly recapitulated in another created thing:”³¹

Notes and References:

1. Graham Storey, *Hopkins Selections*, OUP, 1967. P.5.
2. W.A.M. Peters S.J. *A Critical Essay towards the Understanding of his Poetry, Geoffrey Cumberlege*, OUP. London, New York, Toronto. 1948.P. 6.
3. Ibid. p. 5
4. Ibid.
5. Ibid.
6. *A Hopkins Commentary, An Explanatory Commentary On the Main Poems (1876-89)*, Donald McChesney. University of London Press Ltd.1968. p.24
7. W.A.M. Peters S.J. *A Critical Essay towards the Understanding of his Poetry, Geoffrey Cumberlege*, OUP. London, New York, Toronto. 1948 p.24
8. Graham Storey; *Preface Books: A Preface to Hopkins*. Longman and New York (Longman House) 1981. pp. 43-44
9. Ibid. p. 6
10. *Poems of Gerard Manley Hopkins*, Third Edition, Enlarged and Edited with notes and a Biographical Introduction by W. H. Gardner. (OUP,1952) p.95
11. *The Bhagavad-Gita As It Is*, Complete Edition. His Divine Grace, A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada. Collier Macmillan Publishers, London. 1974. pp. 198-99
12. Casebook Series, Gerard Manley Hopkins: Poems. A Selection of Critical Essays. Edited by Margaret Bottrall, Macmillan. The Macmillan Press Ltd. Houndmills, Basingstoke Hampshire RG 21 2x5 ISBN-0-333-14969- 6.p.158
13. Ibid.

14. W.A.M. Peters S.J. *A Critical Essay towards the Understanding of his Poetry, Geoffrey Cumberland*, OUP. London, New York, Toronto. 1948. p.13
15. Ibid. p.14
16. Ibid.
17. Ibid.
18. Ibid.
19. *Poems of Gerard Manley Hopkins*, Third Edition, Enlarged and Edited with notes and a Biographical Introduction by W. H. Gardner. (OUP,1952) p.57
20. W.A.M. Peters S.J. *A Critical Essay towards the Understanding of his Poetry, Geoffrey Cumberland*, OUP. London, New York, Toronto. 1948.pp. 14-15
21. *Poems of Gerard Manley Hopkins*, Third Edition, Enlarged and Edited with notes and a Biographical Introduction by W. H. Gardner. (OUP,1952) p.75
22. W.A.M. Peters S.J. *A Critical Essay towards the Understanding of his Poetry, Geoffrey Cumberland*, OUP. London, New York, Toronto. 1948.p.15
23. *Poems of Gerard Manley Hopkins*, Third Edition, Enlarged and Edited with notes and a Biographical Introduction by W. H. Gardner. (OUP,1952) p.72
24. Ibid. p.85
25. Ibid. p.38
26. J.F.J. Russel, *A Critical Commentary on Gerard Manley Hopkins's Poems*. Macmillan Education Ltd. Basingstoke and London, 1971.p.11
27. Graham Storey; *Preface Books: A Preface to Hopkins*. Longman and New York (Longman House) 1981.p.36
28. Ibid. p.35
29. Alison G. Sulloway, *Gerard Manley Hopkins and the Victorian Temper*, London, Routledge and Kegan Paul, 19 p.64
30. Ibid. p.71
31. Ibid. pp.72-73

Poetic Achievement of Kamala Das

Dr.Rakeshkumar R. Joshi

Kamala Das is considered to be one of the greatest poets of Indo-Anglican poets, the other two being Nissim Ezekeil and A.K.Ramanujan. Her poetry is characterized by extreme sincerity and integrity; she speaks out of her love-longings, frustrations and disillusionments with a disarming frankness. She writes, it seems, for therapeutic purposes. It is a kind of psychological striptease that she enacts in her poetry.

Mrs Kamala Das - her maiden name was Madavikutty- was born at Punnayurkulam in Malabar in Kerala in 1934. Both her parents were poets, and so poetry was in her blood so to say. She constantly speaks of her Darvadian blood and of her Nair heritage. She was educated mainly at home. It seems that her grandmother showered a lot of love and affection on the growing child, and she is often remembered in her poetry as in “A Hot Noon in Malabar” and “My Grandmother’s House”. She looks back to her happy days in her company with nostalgia and yearning. Her parents are seldom with such love and affection. Wherever she has gone and wherever she has lived, she has remembered her early girlhood, cherished and nursed by her grandmother.

Mrs Kamala Das was educated mainly at home and denied the advantage of regular school and college education. This is surprising as both her parents were poets and should have encouraged their talented daughter. She was married at the early age of fifteen, now has three children, and is settled in Bombay. Like that of Nissim Ezekiel, her marriage has not been a happy one; in it she has failed to find that fulfillment which a woman craves. The result has been frustration and disillusionment and this bitter personal experience colours all her poetry. It has been a hollow-relationship, she can neither endure it nor can she untie the marriage knot. Her husband is not unkind to her, indeed, he has been a good friend to her and has allowed her every freedom, but as she herself tells us, it is love which she craves for, and not freedom.

“**My Story**”, her autobiography, is most important for it throws considerable light on her poetry. It shows that in a male dominated world, she tried to assert her individuality, to maintain her feminine identity, and from this revolt arose all her troubles, psychological traumas and frustrations. A birds eye-view of her poetry would serve to clarify the point:

(1) Summer in Calcutta-1965:-

This first published anthology of Kamala's poetry, sets the tone for her entire poetic output. It contains only fifty poems, Most of her poems deal with the theme of unfulfilled love and yearning for love.

The Dance of the Eunuchs is a perfect example of a poem dealing with the theme of love. '**The Flag**' and '**Sepia**' are poems written on about the Indian poor and about the Indian lack in originality and treachery of her best work. They are conventional and traditional full of commonplace clichés and statements. **To a Big Brother** and **Punishment In Kindergarten** are evocations of her own childhood.

The title –piece **Summer In Calcutta** depicts action and gesture, a self-contained mood of sensuous luxury similar to that of Keats' Ode to Indolence in which also a sense of lassitude is peculiarly blended with that of creative inspiration. The image of the April sun in it brings to the poet a sense of sensuous relaxation of warm intoxication which inspires as well as relaxes so that "my worries doze." The poem celebrates the mood of temporary triumph over the defeat of love.

Her best known poem in this volume **An Introduction** is concerned with the question of human identity but it effectively uses the confessional and the rhetorical modes in order to focus on questions relating to a women's or an Indian poet's identity in English. In 'An introduction', She tells us, how she was asked **to belong, to confirm** and how she rebelled and tried to be even with the male world on its own terms.

**Then... I wore a shirt and my
Brother's trousers, cut my hair short and ignored.
My womanliness, Dress in sarees be girl,
Be wife, they said. Be embroiderer, becook,
Be a quareller with servants.
Fit in Oh Belong, cried the categorizers.**

A number of other fine lyrics in this collection are; **The End of Spring, Too Early the Autumn Sights, Visitors to the City, Punishments in kindergarten. The Siesta With 1st Quiet Tongue, My morning Tongue** etc... Continue the poet's exploration of love theme and her personal frustrations and disillusionment.

(2) The Descendants- 1967:-

The volume contains only 29 poems and with few exceptions, they are about love.

The expectations are the two poems about her own sons. **Jaisurya** and **The White Flowers**

The finest lyrics in this collection are **The Descendants, The Invitation Composition, Shut out that Moon, Neutral Tones, The Suicide, A Request The looking A glass and The Captive**. All these lyrics are further variations on the theme of love and are pessimistic, even death-conscious, in tone. Her personal frustrations and sense of loneliness are always here, and impart to the poems a rare intensity and immediacy of appeal. But they also show that the poet has matured that.

She has achieved tranquility and equipoise and is cool serene and sometimes numb. Her courage to stand against the odds and express herself fully and frankly has deepened her faith in life whereby she has acquired a vision that typically smells of the native soil and heritage.

The Suicide with the central image of the sea moves on a pattern of dialogues and reflections. In **Composition** also the sea image occurs. It is a long lyric which is on the theme of love. It is pessimistic, even death conscious in tone. Her personal frustrations and sense of loneliness are there. The poem finds an extension of meaning, acquiring new dimensions of thought and feeling. Kamala Das transcends her own mutilated self and transmutes her personal and private experience into something rich and universal. The poem has therapeutic effect. The significance of which cannot be minimized. The theme of divided loyalties which was there in the previous volume also, finds here a more intensive treatment in **The Substitute**.

The Invitation is a poem which is written in the form of a dialogue between the poem and the sea. It opens with the powerful image of a male fist 'Clenching and unclenching' in her hand. In this poem, while the sea offers one kind of death a complete negation, her lover whom she cannot disobey offers another metaphorical death. The feeling of lying on a funeral pyre with a burning head. The language of delirium suggests the feeling of torture met with in her more recent treatment of sexual love. The poet rejects the way of the sea and prefers to shrink or grow in her own way. Although the man has gone for good the poet is warmed by the memory of her experience. She can't forget the intensity of the moment of Love.

All through that summer's afternoons we lay

On beds, our limbs inert cells expending

**Into throbbing sins the heat had
Blotted our thoughts.**

Darkness implies 'womb' from which the body has come. This is the individuality of a woman to adore the child and forget her own pains of bearing it. The poetess suffers in child birth but this suffering is seen as a common feminine predicament. Here Kamala Das, the woman and Kamala Das, the artist, became one and the personal experience is universalized.

(3) The Old Playhouse and other poems- (1973) :-

The anthology contains thirty-three poems in all of which twenty have been taken from the two previous volumes. Thus, there are only thirteen new poems which reveal new facets and a further artistic maturity. The love theme is still there but an entirely new dimension and a new intensity are added to its treatment

The title piece is the poet's protest against the domination of the male and the consequent dwarfing of the female. The woman is expected to play certain conventional roles and her own wishes and aspirations are not taken into account. The intensity of the protest, conveyed in conversational idiom and rhythm make it symbolic of the protest of all womanhood against the male ego;

**You called me wife,
I was taught to break saccharine into your tea and
To offer at the right moment the vitamins, cowering
Beneath your monstrous ego I ate the magic loaf and
Became a dwarf I lost my will and reason to all your
Questions I mumbled incoherent replies.**

The Blood is another admirable and remarkable poem in this collection. It evokes the poet's love of her old house and of her grandmother, who is now dead. It is autobiographical marked by a wistful nostalgia, a wistful yearning for the happy past. This long poem also shows the poet's pre-occupation with thoughts of death and decay. **The Stone Age** is one of the outstanding poems of this volume in which the tension results from the fact that love is offered by another man and not by the husband. The husband is seen as an old fat spider who weaves webs of bewilderment around the woman and builds the dead stony walls of domesticity, passivity and turns into **a bird of stone a granite dove.**

Quest for love or rather the failure to find emotional fulfillment through love, is the central theme of Kamala's poetry and her greatness as a love poet arises from the fact that her love poetry is rooted in her own personal experience. It is an outpouring of her own loneliness, disillusionment and sense of frustration. The conflict between passivity and rebellion against the male oriented universe emerges as a major theme in her poetry. The poetess is quite alive to her femininity asserts it and celebrates it in one poem after another.

As Devendra Kohli puts it;

Her poetry is in the final analysis, an acknowledgement and a celebration of the beauty and courage of being a woman. Kamala Das is certainly a poet of the modern Indian woman's ambivalence, giving expression to it more nakedly than another Indian woman poet with the possible exception of Amrita Pritam in Punjabi.

With the passing of time, particularly in her latest volume of poems, **The Descendants**, Kamala Das has shown an increasing concern with disease sickness decay and death. The culmination burden of domesticity, routine, sickness and the anticipation of death are sensitively portrayed in the poem... concern with disease illness, decay and death is at the centre of after the illness. Apparently inspired by Kamala Das's recovery from a serious illness, the poem is concerned with the theme of decay and ageing.

..... There was

Not much flesh left for the flesh to hunger the blood had

Weakened too much to lust and the skin,

Without health's Anointments was numb and unyearning.

Kamala Das has been rightly called a poet in the confessional mode. The confessional poets deal in their poetry with personal emotional experiences which are generally taboo. In her poetry, Kamala Das has always dealt with private humiliations and sufferings which are the stock themes of confessional poetry. Confessional poetry is struggle to relate the private experience with the outer world as it is. Such a struggle is in evidence in the poems of Kamala Das from a very early stage. In **An Introduction**, she struggles to keep her identity against the categorizers who ask her to fit in. Having refused to choose a name and a role she feels it necessary to define her identity.

I am saint.

I am the beloved and the betrayed.

I have no joys which are not yours, no.

Aches which are not yours. I too call myself I

Like most Indian poets writing in English, Kamala Das is also bi-lingual. She writes both in Malayalam and English. Her choice of English was by no means a deliberate one. Of her better known poems **An Introduction** which has often been regarded as her poetic manifesto, throws considerable light on her use of English.

Why not speak in

Any language I like? The language I speak

Becomes mine, its distortions, its queerness

All mine, mine alone

Kamala Das makes frequent use of the Radha-Krishna and Mirabai legends to provide a mythical framework to extra marital sex in her poetry. Her poetry is deeply rooted in the Indian soil and in Indian cultural tradition and despite her modernity and her revolt against the role of a woman is traditionally expected to play in Indian Society.

Kamala Das's many literary merits have been recognized and her poems find an honorable place in all anthologies of Indo - English poetry. She was given the **Poetry Award of the Asian PEN Anthology** in 1964 and **The Kerala Sahitya Akademi Award** in 1969 for **Cold**, a collection of short stories in Malayalam.

Devendra Kohli points out:

Courage and honesty are the strength of Kamala Das's character and her poetry; and the courage lies in not only being able to admit that one has aged, when one has, but in also being able to assert in the face of it that in the final analysis. One has no regrets and that one has lived beautifully in this beautiful world.

Notes and References

1. Kohli Devendra : Poetry of Kamala Das
2. R.Parthsarthy : Ten 20th Century Indian Poets
3. Nandy Pritish : Indian Poetry in English To-Day
4. Kulshreshtha Chirantan : Contemporary Indian English Verse
5. Virgin Whiteness : The Poetry of Kamala Das.

Approaches to Language Learning

DR.DIPAK K. DESAI

There are a number of approaches which try to bring the formal learning situation as close to natural acquisition as possible. Some of the approaches are discussed here briefly.

Total physical response

This method was developed by *James Asher* (1977) and it consists basically of obeying commands given by the instructor that involve a physical response. The commands begin with simple instructions like ‘stand up’ and then become complex as the students progress. Speech production is delayed until understanding of spoken language “has been extensively internalized”. When students indicate a readiness to talk they are asked to give the commands instead of the teacher. The first few months focus on 70% listening comprehension, 20% speaking and 10% reading and writing.

Suggestopedia

These courses are given to small groups of students and are intensive in nature. The course mainly has three parts – (i) review which includes conversations, games, plays, etc. and some exercises and error correction, (ii) presentation of new material in the form of long dialogues based on situations familiar to the students and (iii) reading aloud of the dialogues by the teacher with the students following the text along with deep and rhythmic yoga breathing. Later the teacher reads the dialogue “with and emotional or artistic intonation” and the students “with eyes closed, meditate on the text” while baroque music is played. The musical selections

are specifically chosen to contribute to a “state of relaxation and meditation.... That is necessary for unconscious absorption of the language materials” (*Bancroft*, 1987)

The Natural Approach

In 1977, *Tracy Terrell*, a teacher of Spanish in California, outlined “a proposal for a ‘new ‘philosophy of language teaching which [he] called the Natural Approach “(Terrell 1977) This was an attempt to develop a language teaching proposal the “naturalistic” principles researchers had identified in studies second of second language acquisition. The Natural Approach grew out of Terrell’s experiences teaching Spanish classes. Since that time Terrell and others have experimented with implementing the Natural Approach in elementary –to advanced – level classes and with several other languages. At the same time he has joined forces with Stephen Krashen, an applied linguist at the University of Southern California, in elaborating a theoretical rationale for the Natural Approach, drawing on *Krashen*’ s influential theory of second language acquisition .*Krahen and Terrell*’ s combined statement of the principles and practices of the Natural Approach appeared in their –book, *The Natural Approach*, published in 1983. The Natural Approaches has attracted a wider interest than some of the other innovative language teaching proposals discussed in this book, largely because of its support by Krashen. Krashen and Terrell’s book contains theoretical sections prepared by Krashen that outline his views on second language acquisitions (*Krashen* 1981; 1982), and sections on implementation and classroom procedures, prepared largely by Terrell.

Krashen and Terrell have identified the Natural Approach with what they call “traditional” approaches to language teaching. Traditional approaches are defined as “based on the use of language in communicative situations without recourse to the native language” – and, perhaps, needless

to say, without reference to grammatical analysis, grammatical drilling, or to a particular theory of grammar. Krashen and Terrell note that “approaches have been called natural, psychological phonetic, new, reform, direct, analytic, imitative and so forth “ (*Krashen and Terrell* 1983:9) The fact that the authors of the Natural Approach relate their approach to the Natural Method has led some to assume that Natural Approach and Natural Method are synonymous terms Although the tradition is a common one, there are important differences between the Natural Approach and the older Natural Method which it will be useful to consider at the outset The Natural Method is another term for what by the turn of the century had become known as the Direct Method. It is described in a report on the state of the art in language teaching commissioned by the Modern Language Association in 1901 (the report of the “Committee of 12”):

In its extreme form the method consisted of a series of monologues by the teacher interspersed with exchanges of question and answer between the instructor and the pupil all in the foreign language...A great deal of pantomime accompanied the talk. With the aid of this gesticulation, by attentive listening and by dint of much repetition the learner came to associate certain acts and objects with certain combinations of the sounds and finally reached the point of reproducing the foreign words or phrases ... Not until considerable familiarity with the spoken word was attained was the scholar allowed still later period .

The term natural, used in reference to the Director Method, merely emphasized that the principles underlying the method were believed to conform to the principles of naturalistic language learning in young children. Similarly, the Natural Approach, as defined by Krashen and

Terrell, is believed to conform to the naturalistic principles found in successful second language acquisition. Unlike the Direct Method, however, it places less emphasis on teacher monologues, direct repetition, and formal questions and answers, and less focus on accurate production of target language sentences. In the Natural Approach there is an emphasis on exposure, or input, rather than practice; optimizing emotional preparedness for learning; a prolonged period of attention to what the language learners hear before they try to

produce language; and a willingness to use written and other materials as a source of comprehensible input. The emphasis on the central role of comprehension in the Natural Approach links it to other comprehension based approaches in language teaching

Theory of language

Krashen and Terrell see communication as the primary function of language, and since their approach focuses on teaching communicative abilities, they refer to the Natural Approach as an example of a communicative approach. The Natural Approach “is similar to other communicative approaches being developed today” (Krashen and Terrell 1983) They reject earlier methods of language teaching, such as the Audiolingual Method, which, viewed grammar as the central component of language. According to Krashen and Terrell, the major problem with these methods was that they were built not around “actual theories of language acquisition, but theories of something else; for example, the structure of language” (1983:1).

However, Krashen and Terrell give little attention to a theory of language at all (Gregg 1984). What Krashen and Terrell do describe about the nature of language emphasizes the primacy of meaning. The importance of the vocabulary is stressed, for example, suggesting the view that a language is essentially its lexicon and only inconsequently the grammar that determines how the lexicon is exploited to produce messages. Terrell quotes Dwight Bolinger to support this view:

The quantity of information in the lexicon far outweighs that in any other part of the language, and if there is anything to the notion of redundancy it should be easier to reconstruct a message containing just words than one containing just the syntactic relations. The significant fact is the subordinate role of grammar. The most important thing is to get the words in. (Bolinger, in Terrell 1977)

Language is viewed as a vehicle for communicating meanings and messages. Hence Krashen and Terrell state that “acquisition can take place only when people understand messages in the target language

(Krashen and Terrell 1983). Yet despite their avowed communicative approach to language, they view language learning, as do audiolingualists, as mastery of structures by stages. “The input hypothesis states that in order for acquirers to progress to the next stage in the acquisition of the target language, they need to understand input language that includes a structure that is part of the next stage”

(Krashen and Terrell 1983). Krashen refers to this with the formula “ $I + 1$ ” (I.e., input that contains structures slightly above the learner’s present level). We assume that Krashen means by structures something at least in the tradition of what such linguists as Leonard Bloomfield and Charles Fries meant by structures. The Natural Approach thus assumes a linguistic hierarchy of structural complexity that one masters through encounters with “input” containing structures at the “ $I+1$ ” level. We are left then with a view of language that consists of lexical items, structures, and messages. Obviously, there is no particular novelty in this view as such, except that messages are considered of primary importance in the Natural Approach. The lexicon for both perception and production is considered critical in the construction and interpretation of

messages. Lexical items in messages are necessarily grammatically structured, and more complex messages involve more complex grammatical structure. Although they acknowledge such grammatical structuring, Krashen and Terrell feel grammatical structure does not require explicit analysis or attention by the language teacher, by the language learner, or in language teaching materials.

Theory of learning

Krashen and Terrell make continuing reference to the theoretical and research base claimed to underlie the Natural Approach and to the fact that the method is unique in having such a base. “It is based on an empirically grounded theory of second language acquisition, which has been supported by a large number of scientific studies in a wide variety of language acquisition and learning contexts” (Krashen and Terrell 1983) The theory and research are grounded on Krashen views of language acquisition, which we will collectively refer to as Krashen’s language acquisition theory. It is necessary, however, to present in outline form the principal tenets of the theory; since it is on these that the design and procedures in the Natural Approach are based

References

- * S. D. Krashen, and T. D. Terrell. *The Natural Approach : Language Acquisition in the Classroom*. (Oxford : Peramon, 1983)
- * J. Bancroft, *The Lozanov method and its American adaptations*, (Modern Language Journal 62, 1978)
- * Burt Dulay, H. M. and S. Krashen, *Language Two* (New York, Oxford University Press, 1982).
- * William T. Littlewood, *Foreign and Second Language Learning* (Cambridge, Cambridge University Press, 1984).

Emily Dickinson's Real (Inner) World

Dr. Bharat S. Patel

In the history of American literature, Emily Dickinson stands at critical juncture. In order to have a clear and objective study and assessment of her poetry, we must put aside all malicious gossip about her love-affairs and consequent biased evaluation of her poetry. She is a curious mixture of the old heritage and the brand new techniques. She was born and brought up in a Puritan home in Amherst, in the nineteenth century; her poetical genius was original, fresh, perceptive and sensitive. She was possessed with very sharp intelligence that nothing escaped her "Composite Vision." As a result, almost the entire range of human experience finds expression in her poetry. She was so far ahead of her times that even those who had the occasion to work at her poetical exercises could not discern the greatness of her genius. In 1891, writing about poetic genius of Emily Dickinson, Higginson said:

The impression of a wholly new and original poetic genius was as distinct on my mind at the first reading of these four poems as it is now, after thirty years of further knowledge, and with it came the problem never yet solved, what place ought to be assigned in literature to what is so remarkable, yet so elusive of criticism. ¹

Higginson, during Emily's life, was never convinced by the fact that Emily wrote poetry. His impression of her poems was "too delicate – not strong enough to publish." This was the initial judgment about a woman who has finally been hailed as a major American poet and the greatest woman poet of English Literature.

Dickinson's selection of strange lifestyle has remained a surprising fact for the biographers and critics. Her autonomous & self – determined life has not been honoured like her male contemporaries Emerson and Thoreau. Though, Higginson and Mabel Todd have described her life as: 'a lady whom people call the Myth', 'the belle of Amherst', 'the New England Nun' etc. However, the first impression that Higginson's own remark encourage is of a childlike creature of excessive intensity:

She had a quaint and nun-like look, as if she might be a German canoness of some religious order... She came toward me with two

day-lilies, which she put in a childlike way into my hand, saying softly, under her breath, "These are my introduction"... She went on talking constantly and saying, in the midst of narrative, things quaint and aphoristic... She was much too enigmatical a being for me to solve in an hour's interview... I could only sit and watch, as one does in the woods, I must name my bird without a gun...²

Thus, from the beginning, Dickinson's life was easily fictionalized and readily appropriated to romantic myth. It is only through the poems and letters of Emily that we come across to know about the humour, the wit, the balance and proportion of her mind and thought. Though, the critics of the twentieth century have delighted in mythologizing Miss Dickinson and portraying her as tragic recluse, frustrated spinster, a factor which is responsible for dissemination and perception of her verse. To explain the inspiration of the poems, several critical studies have concerned themselves with the search for mysterious lover and secret marriage etc. But, in 1932, Allen Tate, in his essay praising Dickinson's 'poetry of ideas', tried to solve the biographical issue:

Miss Dickinson was a recluse; but her poetry is rich with a profound and varied experience... Biographers, nervous in the presence of this discrepancy, are eager to find her a love affair, and I think this search is due to a modern prejudice: we believe that no virgin can know enough to write poetry.

He further argued that:

All Pity for Miss Dickinson's 'starved life' is misdirected. Her life was one of the richest and deepest ever lived on this continent... Her poetry is a magnificent personal confession, blasphemous and in its self-revelation, its honesty, almost obscene. It comes out of an intellectual life towards which it feels no moral responsibility.³

Dickinson was extremely aware of the limitations of married life. She knew it clearly that in married life she will have to do so many kinds of compromises with her poetic creativity. So, she remained very clear about the eccentric life she had chosen and her many poems also affirm the value of the 'inner life' that she had selected. For example:

Growth of Man – like Growth of Nature –
Gravitates within –
Atmosphere, and Sun endorse it –
But it stirs – alone –

Each – its difficult Ideal
Must achieve – Itself –
Trough the solitary prowess
Of a Silent Life – ⁴

It is said that Emily's complete isolation from all contemporary events limited the range of her experiences. But the fact is that her rejection of the outer world gave an opportunity to her soul to expand. As a result, she wrote about the fundamental problems of man. Her poetry is about no particular series of personal crises, not about Emily Dickinson; instead, it speaks generally – addressing the human condition and not her individual personal situation. John B. Pickard says:

Unlike most other American poets, she was religiously oriented. Even a cursory glance at her themes reveals an extreme preoccupation with the effect of death, the nature of the soul, the problems of immortality, the possibility of faith, and the reality of God. Certainly in the sense that she sought the essential moral truths veiled behind material appearances and strove to experience and perceive the Divine Force or as she phrased it 'Circumference', she was mystically oriented. ⁵

Several critics were of the opinion that Emily Dickinson was an escapist. They argued that she took retirement to the seclusion of inner life because of the frustration in life, or that she was afraid of living a full-blooded life, or that she hated life. But, a proper study of her poems and letters shows that she voluntarily leave up the external life because the inner world of spirit seemed to be more real to her than this 'real' world. She withdrew from the active life to know and observe it better. Thus, her isolation did not come to her by chance or it was not imposed upon her. But, she wished to be "nobody before the world so that she could be somebody" within herself:

I'm Nobody! Who are you?
Are you – Nobody – Too?
Then there's a pair of us!
Don't tell! they'd advertise – you know!

How dreary – to be – Somebody!
How public – like a Frog –
To tell one's name – the livelong June –
To an admiring Bog! ⁶

Thus, because of her intensity, sensitivity and temperament, because of her ambitions for herself, because of her situation as a woman with its expectations for normal womanhood; Emily Dickinson, a woman who wanted to be a poet, chose to withdraw from the external world and to live her significant 'inner life.'

NOTES AND REFERENCES

- 1 Thomas H. Johnson, *Emily Dickinson : An Interpretative Biography* (The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge), 1955
- 2 Thomas Wentworth Higginson, 'Emily Dickinson', included in *Selected Poems and Letters of Emily Dickinson*, edited by Robert N. Linscott (New York, Doubleday, 1959) pp. 7, 11, 12, 13, 18, 20.
- 3 Caesar R. Blake and Carlton F. Wells, (ed.) *The Recognition of Emily Dickinson*, (Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1968) pp. 157, 167
- 4 Thomas H. Johnson (ed.) *The Complete Poems of Emily Dickinson*, (Little Brown and Company, New York, 1961) Poem no. 750, p. 367
- 5 John B. Pickard, *Emily Dickinson: An Introduction and Interpretation*, (Holt, Rinehart and Winston, Inc. New York, 1967)
- 6 *The Complete Poems*. ed. by T.H. Johnson, Poem no-288, p. 133

आत्मकथा जूठन-ओम प्रकाश वाल्मिकी

डॉ० कीर्तिकुमार० एस० जादव ।

श्रीमती०आर०एम०प्रजापति आर्ट्स

कोलेज, सतलासणा

जिला-महेंसाना (गुजरात)

आत्मकथा एक प्राचीन विद्या है । हिन्दी साहित्य में आत्मकथा लिखने की परंपरा प्राचीन है । आत्मकथा में लेखक अपनी जिन्दगी के भोगे हुए यथार्थ तथा सच्चाई को बेझिझक अभिव्यक्ति अपनी पुरी अनुभूति इमानदारी के साथ प्रकट कर सकता है । दलितों के यथार्थ उनकी आत्मकथाओं में अंकित हैं । आत्मकथाओं में दलितों ने जाति विशेष के होने के कारण आपबीती की जिन दारूण स्थिति का चित्रण किया है, उसमें जाति के संकट से बड़ा कुछ नहीं हो सकता । दलितों की लगभग पहली आत्मकथा 'मैं भंगी हूँ' आत्मकथा के कुछ शब्द यों है-

“अब भंगी शब्द से आप क्या समझते होंगे और शायद अंग्रेजों तथा कुछ हिन्दूओं की पुस्तकों में लिखा भी है कि भंगी नाम भंग पीने के कारण पडा । इस वास्तविकता से आप अच्छी तरह परिचित होंगे कि जिस जाति या वर्ग से मैं सम्बन्धित हूँ, उन सदस्यों ने भंग का ऐसा प्रयोग नहीं किया होगा कि जिसका नाम भंगी रख दिया जाय । इसके विपरित बनारस, मथुरा और अन्य स्थानों के ब्राम्हण आज भी दिन रात भंग किया करते हैं । आप ही बताईये श्रेष्ठ कौन है ।” १

भगवानदास ने सवाल उठाये हैं वे शास्त्रों या उपनिषद् में से नहीं आये, दलितों के लिए संघर्ष जन्मजात है और कठोर घरेबंदी में है । वर्ण से वर्ग तक की उसकी यात्रा के बीच हत्या, आत्महत्या, बलात्कार, सामूहिक नर संहार और सांप्रदायिक दंगों की पिशात लिलाई घटती रहत हैं । दलितों के सामने पहले अपने सन्मानपूर्ण अस्तित्व साथ जीने का है । दलित साहित्यकारों की आत्मकथा में दलितों के साथ हो रहे अन्याय और संघर्ष की दारूण जलक है ।

मैं जिस आत्मकथा पर बात करना चाहता हूँ वह है ओमप्रकाश वाल्मिकी की जूठन आत्मकथा । प्रमुख लेखक ओमप्रकाश वाल्मिकी ने अपनी आत्मकथा का आरंभ प्राथमिक विद्यालय में पढ रहे एक अछूत बालक के साथ उसके सवर्ण गुरु के अनुदार व्यवहार के प्रकटीकरण से किया है वैसे तो दलितों के साथ शिक्षा के लेकर तो कपट हो रहा है लेकिन अब तो रोजगारी के लिए भी छल हो रहा है । इस आत्मकथा के वर्णित प्रसंग इस बात की गवाही देता है कि व्यक्ति शिक्षित होकर भी जातिवाद की भावना से मुक्त नहीं हो

सकता । वे द्रोणाचार्य की परंपरा में आज के एकलव्यों की को राजनीतिक शिक्षा संस्थानों में शिक्षा ग्रहण करना दुर्लभ कर देते हैं । यह आत्मकथा संकेत करती है कि आत्मकथाकार की भाँति वाल्मिकी समूदाय के बहुत से बच्चे शिक्षक के रौद्र रूप से भयभीत होकर शिक्षा बीच में ही छोड़ देते हैं ।

लेखक ओमप्रकाश वाल्मिकी ने अपने इस आत्मकथा में शिक्षा संस्थानों में दलितों के प्रति जो अन्याय और अत्याचार किया जाता है उसका दुःखपूर्ण वर्णन किया है । आज भी अछूत जाति के छात्रों के प्रति शिक्षक द्वारा मारने पिटने की घटना अखबारों के पन्नों पर नहीं छपती । यह इस आत्मकथा के विषय की गवाही देती है । दमने में पढ़कर कड़े हुए छात्र अपने धर्म से कटकर अलग हो जाते हैं । लेखकने स्वयं अंत में अनुभव को इस आत्मकथा में लिखा है । छात्र ओमप्रकाश से तो हेड मास्टर ने पहले दिन से ही स्कूल के लंबे चौड़े प्रांगण में दो दिन तक झाड़ु लगवाई थी । तीसरे दिन बालक चूपके से कुछ सिखने के लिए बैठ जाता । यहाँ शिक्षक का कुटिल रूप उन्हीं के शब्दों में देखे तो ज्यादा बेहतर ढंग से होगा -“ आज चूहड़े के मादरचौर कर्हा छुस गया ---- अपनी माँ का । उनकी दहाड सूनकर मैं थर थर काँपने लगा था । एक त्यागी लड़के ने चिल्लाकर कहा “ मास्साब बो बेट्टा है कोणे में ।” हेड मास्टरने मेरी गर्दन दबोच ली थी । उनकी अंगुलियों ने मेरी गर्दन दबोच ली थी । जैसे कोई बच्चे भेड़िया बकरी के बच्चों को उठाकर ले जाता है । कक्षा के बहार लाकर उसने मूझे बरामदे में ला पटका । चीख कर बोला ‘ लगा पूरे मैदाम में झाड़ु ----नहीं लगाई तो गाँड में मिर्चीडाल के बहार काढ दूगा । र पृ-१५

आत्मकथाकार ने अपने साथ किये गये अन्याय और व्यवहार से निश्चित रूप से परेशान ही नहीं बल्कि कठोर अत्याचार तथा यातना का वर्णन करके वर्गभेद की स्थिति आज भी दाक्षिण है । अत्याचार ज्यों का त्यों है सिर्फ मिडीया की भूमिका बदलने पर लोगों के सामने सच्चाई नहीं सा सकती यह नग्न सत्य बात है । मैं मानता हूँ कि सइ आत्मकथा को पढ़कर निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि अछूतों की स्थिति कलई खास हकारात्मक समाज में बदलाव नहीं हुआ है सिर्फ जो अछूतेपन की भावना है वह आज सुसुप्त स्थिति में अपना कार्य कर रही है । आज भी दलित लोगों की स्थिति में कोई विशेष सुधार नहीं आया आया । शिक्षा के प्रावधान के कारण गैर दलित लोग अपनी छल तथा कपट के ढाँचे में परिवर्तन कर दिया है । ओम प्रकाश वाल्मिकी ने शिक्षा के क्षेत्र में राष्ट्रीय सेवा योजना के तहत दलित छात्रों के द्वारा सफाई का काम करना देश का परम कर्तव्य है लेकिन सब छात्र को को क्लास में पढ़ने के लिए बैठाए और ओमप्रकाश वाल्मिकी नामक छात्र के पास सफाई का काम करवाये । इससे यह बात स्पष्ट हो जाती है कि शिक्षक की मानसिकता दलित बच्चों के प्रति अमानवीय है ।

कथित छुद्र तथा दलित जाति के लोगों पर हाथ उठाते अस्पृश्यता का भूत नहीं पकड़ता और न दलित स्त्रियों के प्रति अनैतिक रूप से हमले करते वक्त । आज भी जाति भावना से ग्रसित लोग मजबूरन ही अछूत बच्चों को स्कूलों में दाखिला देते हैं । अपनी आत्मकथा में बालक वाल्मिकी ने द्राणाचार्य नामक पाठ पढ़ाये जाने के दौरान अपने मन में उठे प्रश्न को अध्यापक से पूछ बैठते हैं । जो उसका विद्यार्थीय अधिकार हैं । लेखक श्री ओमप्रकाश वाल्मिकी ने कहा हैं कि इतिहास में अनेक व्यक्ति को अन्याय हुआ तो उसको साहित्य में स्थान मिला लेकिन आजतक हमारी समस्या को हिन्दू ही नहीं समस्त मानव जाति ने समझा ही नहीं है । ऐसी व्यवस्था तथा ऐसा अछादन दुनिया भर में खोजने पर भी नहीं मिलेगा । इस वर्ण व्यवस्था को चलाने में बुद्धिजीवियों और शासकों का बड़ा हाथ हैं । बालक वाल्मिकी का प्रखर तर्क और ज्ञान जो उस शिक्षा के स्तर से आगे का प्रश्न करता बालक ओमप्रकाश को आगे चलकर दलित साहित्यकार बना देता हैं । वरिष्ठ पत्रकार कंवल भारती लिखते हैं- “ यह आत्मकथा वास्तव में पीठ पर अंकित महाकाव्य हैं, जो मास्टर ने नहीं व्यवस्था ने अंकित किया हैं । यह व्यवस्था सवर्ण के लिए स्वर्ग और अवर्ण के लिए नर्क का निर्माण करती हैं । ”^३

शिक्षकों द्वारा दलित छात्रों के साथ उत्पीड़न की कठोर याचना क्रम प्राथमिक स्कूलों से ही शुरू हो जाते हैं । बड़ी कक्षा में पहुँचने पर यह उत्पीड़न का रूप बदल जाता हैं । अस्पृश्यता शारीरिक रूप से हटकर मानसिक और बौद्धिक रूप ग्रहण कर लेती हैं अपनी इस आत्मकथा में दलित छात्रों को प्रायोगिक परीक्षा में कम अंक देकर फेल करते हैं । क्या २१ वीं शताब्दी के प्रथम दशक की पूर्व संध्या पर पुरा समाज तथा शासनखोंर बड़ी बड़ी विज्ञापन देकर यह बिगुल बजाते रहे हैं कि सामाजिक समता स्थापित हो चुकी हैं लेकिन मेरा मानना है कि दलितों के विकास की भ्रामक बातें करके धर्म परिवर्तन कर रहे दलितों को दैर्य बंधाने का बड़ा कपट कर रहे हैं । शिक्षा संस्थानों के प्राचार्य महोदय दलित अध्यापक को विशेष महत्व आज भी नहीं देते हैं । फिर दलित को प्राचार्य बनाने की बात तो एक सपना हैं । इन तमाम स्थिति से एक बात स्पष्ट हैं कि इस व्यवस्था को खत्म होने से सवर्ण वर्ग के अस्तित्व का बड़ा प्रश्न सामने आ जाता है ।

लेखक ओमप्रकाश वाल्मिकी ने एक बात साफ बता दी है जहाँ सवर्ण वर्ग को अवर्ण वर्ग की जरूरत है तब तक वा उदार तथा भाई वैसा व्यवहार करता है अछूतापन थोड़ी देर के लिए खत्म हो जाती हैं । आज अस्पृश्यता के प्रति व्यक्ति जिस दिशा में आगे बढ़ता जाता है उस क्षेत्र में भेदभाव बढ़ता जाता हैं । कायदे कानून ढीले पड़ जाते हैं और जातिगत संस्कारों की पकड़ मजबूत हो जाती हैं । दलितों की आज उच्चशिक्षा के क्षेत्र में भागीदारी कम होती जाती हैं शिक्षा संस्थानों में राष्ट्रीय आरक्षण की स्थिति लागू नहीं होती है वहाँ दलित शिक्षकों की संख्या सोचनीय हद तक नगण्य हो जाती हैं । स्वतंत्रता के ६० साल गुजरने के बाद भी दलितों की स्थिति में कोई नोद्यपात्र परिवर्तन नहीं हुआ हैं । ओमप्रकाश वाल्मिकी अपनी इस

आत्मकथा में शिक्षण जगत के पवित्र व्यवसाय में बैठे लोंग जातिवाद के नाम पर कितना भारी अन्याय करता है इस की ओर संकेत करते हैं । श्री वाल्मिकी बचपन की छटना क्या माग करती है कि प्राथमिक अध्यापक दलित छात्रों के साथ तमीज से पेश आये या वह शिक्षा तंत्र का वह नमूना पेश करते हैं जिससे समतामूलक समाज निर्माण के हक में परिवर्तन की आवश्यकता बेचैन करती हैं । इस आत्मकथा में एक संवाद दर्शनीय है - “देखे कौण सा द्रौणाचार्य की ओलाद है जद मेरु लडके से झाड़ू लगवावे है । वे जातेजाते भी द्यमकी दे जाते हैं यों ही नही , इसके आगे और भी आवेगे पढने कूँ ।” पृ-१६

लेखक वाल्मिकी ने एक बात विशेष उल्लेखित कि है कि जब भी लडके की शादी कि जाती थी तब पहले ही दिन से नयी बहु गाँव में जाडू लगाना पडता था । वास्तवमें यह परंपरा के नाम पर नव विवाहितों के मनोबल को तोडने के लिए सोच समझ कर रची गई साजिश थी और आज भी है, जिससे वाल्मिकी समाज की मार्गने की प्रवृति बनी रहे और स्वयं को दूसरों से हीन समझते रहे ।

जूठन का विवेचन करते हुए ज्ञान प्रकाश विवेक लिखते है -“ आत्मकथा में अशिक्षा का दृष्टाकोप अंधविश्वासो के कुहासे, कमतरी के अहसास की मानसिक यंत्रणा हैं । दरिद्रता एक रोग की तरहपसरी है ।” ६ विवेचक ज्ञानप्रकाश विवेक दलित आत्मकथाओ को मार्क्सवादी नजरिये से देखते हैं । ऐसा नही है कि दलितों के लिए अस्पृश्यता रोग न होकर औसद्धि हो । अस्पृश्यता की समस्या के सामने मेहनतकश जातिर्या अपने मानवीय हक से वंचित है और गैर दलित जातिर्या इस संक्रमण के युग में कुछ भयाक्रान्त हैं । जीवन निर्वाह करने के साधनों से वंचित दलित समाज के सामने सैंकड़ों सालों से मजबूर होकर वरिष्ठ वर्ग की गुलामी करने के सिवाय कोई विकल्प ही नही रहा हैं । लेखक ने अपनी आत्मकथा जूठन के द्वारा ६० साल गुजरने के बाद भी शिक्षा का अति प्रचार हुआ फिर भी जातिवाद तथा अस्पृश्यता में कोई सुधार नही लगता । मुझे ऐसा लग रहा है कि जिस प्रकार रिश्वत दिखाई नही देती सिर्फ अनुभव किया जाता है वैसी स्थिति अस्पृश्यता के बारे में हैं । आज भी शिक्षण संस्थानो ही नही बल्कि गाँवों या शहरों की सोसायटी में गैर दलितों शिक्षित और संस्कृत दलितों के साथ रहने के लिए आज भी तैयार नही है । आजाद भारत में शिक्षा का जितना प्रचार प्रसार हुआ लतना अपुश्यता शाशिरिक रूप से हटकर मानसिक और बौद्धिक रूप ग्रहण करके नयी चाल चलके आज भी दलितों को दलित करने में ही झूटे हुए है । सच्चाई यह है कि दलितों की स्थिति में कोई विशेष सुधार नही आया है । ओमप्रकाश वाल्मिकी ने अपनी आत्मकथा में यह बात बडे वेद्यक रूप से पेश की है कि यह तो सिर्फ शिक्षा की बात है लेकिन सभी श्रेत्रों में दलित आज भी उपेक्षित, पीछडे तथा अत्याचार, अन्याय को सहता रहा है । मैं मानता हू कि जिस द्यर्म हमारा स्वीकार न करे उस द्यर्म को छोडने से ही हमारी मुक्ति पूणरूपेण संभव है । जिस द्यर्म ने दलितों को सामाजिक, राजनैतिक तथा द्यार्मिक गुलाम बनाया है उस द्यर्म की मुक्ति से दलितो विकास संभव हैं ।

इस आत्मकथा में वाल्मिकीजी १२ वीं कक्षमें आने पर डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर के नाम तक अनभिज्ञ थे। सामान्य तौर पर यह बात अटपटी लगती है। दूसरी बात शिक्षा में रुचि रखनेवाले विद्यार्थी का ऐसा अल्पज्ञान नहीं हो सकता। वाल्मिकीजी की इस आत्मकथा में महसूस हुए अनुभव तथा जातिजाद की जड़े घर्म तथा संप्रदाय में कितनी मजबूत हैं उसकी ओर इशारा है। आज भी कई विश्व विद्यालयों में सामाजिक चेतना का प्रतीक दलित साहित्य को पाठ्यक्रम में शामिल करने का जब जब मुद्रा उठता है, तब तब अडचणें पेश आती हैं।

चर्चित मार्क्सवादी आलोचक प्रो.मौजर पाण्डेय समस्या की गंभीरता को ध्यान में लेते हुए कहते हैं कि - “पाठ्यक्रम तो अजायब घर है। इसमें चीजे बहुत ज्यादा पुरानी हो जाती हैं तब रख दी जाती है। दलित साहित्य जैसे जीवंत साहित्य को इस अजायब घर में लाकर निर्जीव क्यों करना चाहते हैं।” ७ रपट अर्जूनमंद अंगूतर अपैल मई जून-९७

विश्वविद्यालयी शिक्षकों के अलावा कहें कम ऐसे शिक्षक हैं जो दलित साहित्य को अपनाकर अपनी सही पहचान देते हैं। कुछ तो जान बूझकर दलित लेखन को नकारते हैं।

विद्यापति के काव्यमें गेय-तत्व

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

विद्यापति हिन्दी साहित्यमें एक सफल गीत कारक के रूपमें ख्याती प्राप्य है। उनके 'पदावली' सहित अनेक गीत मिलते हैं। हिन्दी साहित्य के इतिहास में आदिकाल महत्व पूर्ण है जिस में खड़ीबोली हिन्दी के पहले कवि अमीर खुशरो मिलते हैं। तो साथ ही महत्व पूर्ण गीत कार विद्यापति भी हमें मिलते हैं। जो साहित्य जगतमें आधुनिक जयदेव माने जाते हैं। "हिन्दी साहित्यके शृंगारप्रधान काव्योमें जितनी लोकप्रियता विद्यापति 'पदावली'को मिली उतनी किसी अन्य कृतिको नहीं। कविवर को यह सुयोग मात्र इसलिए नहीं मिला था कि 'पदावली' हिन्दी साहित्यकी सबसे प्राचीन और अतुलनीय शृंगारीक रचना है अपितु इसलिये भी कि यह अनुपम - काव्य - गुणों से सम्पन्न एक सर्वश्रेष्ठ गेयकृति है। इसमें लोकजीवन की वे सभी विशेषताएँ मौजूद हैं जो किसी भी प्रबन्ध काव्यमें मिलती हैं। नारी के रूप सौंदर्य का जितना मनोरम वर्णन 'पदावली'में मिलता है, सचमुच हिन्दी के किसी अन्य कृतिमें नहीं दिखायी देता। नारी के नखशिख वर्णन से लेकर उसकी आन्तरिक भावनाका निर्देशन, गेयशैली में लिखा देखकर हिन्दी जगततो आश्चर्यचकित होता ही है, स्वयं ग्रियर्सन भी इस कृतिके गेय शक्ति को देखकर अचम्भित थे" १

हिन्दी के सर्व प्रथम गीतीकाव्य लेखक विद्यापति हैं। विद्यापति मध्ययुगीन दरबारी कवियोंकी परंपरामें होते हुए भी जन-जीवन के प्रति पूर्ण रूप से जागरूक थे। विद्यापति के मधुर गीतोंका प्रभाव पुरे पूर्वी प्रदेश पर पड़ा। बंगाल के कवियोंने, चंडीदास तकने इन गीतोंको आदर्श के रूपमें ग्रहण किया और उनकी भाषा तकको स्वीकार किया। विद्यापतिके गीतोंकी सबसे बड़ी विशेषता है 'संगीतात्मकता', संगीत गीतोंमें दो प्रकारसे संलक्ष्य हो सकता है। एक तो यह है कि संगीतकी मूलभूत विशेषता यानी 'लय' और उसकी आत्माकी गीतोंमें 'अवस्थिति'। विद्यापति स्वयं एक बहुत बड़े संगीतज्ञ थे वे गायक नहीं थे। पर संगीत की संपूर्ण दृष्टि इनके पदोंमें रही

है 'विद्यापति गीत संग्रह' में आरंभिक ५६ पद मालव रागमें, ५७ से १३० के गीत छनछरी रागमें, १३१ से १३५ तक आसावरी रागमें, १३६ से १४६ तक मालारी रागमें उपलब्ध है। यही प्रमाण है कि वे एक कुशल संगीतज्ञ अवश्य थे।

विद्यापतिने कुछ गीतोंमें शब्दोंके साथ कही कही वाद्य स्वरों को भी दे दिया है जैसे ये गीत गाये जाने के लिये ही लिखे गये थे। यथा -

“बाजत द्रिगि द्रिगि घौद्रिम द्रिमिया

नटति कलावति माति स्याम संग

कर करताल प्रबंदक घ्वनिया ।१।”

“डम डम डंक डिमिक डिम मादल

रून जुन मंजीर बोल।

किंकिन रन रनि वलआ कनकनि

निद्युवन रास तुमुल उतरोल ।४।”

ऐसे पदोंको देखने से विद्यापति न केवल संगीत प्रेमी, बल्कि संगीतज्ञ प्रतित होते हैं, संगीतज्ञ कवियों 'बैजुबावरा' और 'गोपालनायक' का जिक्र हम सभी करते हैं। पर विद्यापति को भी इस परंपरामें रखनेसे हमें खुशी होनी चाहिए।

इतना ही नहीं विद्यापति के कई गीत इतने अधिक लोकतत्त्व ग्राही हैं कि वे बिल्कुल लोकगीत मालूम पड़ते हैं। जैसे -

“मोरे रे अंगनवा चनत केरि गछिया

ताहि चढ कुररय कागरे

सोने चोंच बाँधि देब तोय वापस

ज्यो पिया आवत आजरे.....।”

विद्यापति के पदों को देखकर शुकलजीने लिखा है कि “आध्यात्मिक रंग के चश्मे आज

कल बहुत सस्ते हो गये हैं उन्हें चढाकर जैसे कुछ लोगोने 'गीतगोविंद' के पदो को आध्यात्मिक संकेत बताया है वैसे ही विद्यापति के इन पदो को भी। सूर आदि कृष्णभक्तो के श्रृंगारी पदोको भी ऐसे लोग आध्यात्मिक व्याख्या चाहते हैं। पता नहीं बाललीला के पदोका वे क्या करेंगे। इस संबंधमें यह अच्छी तरह समज रखना चाहिएकी लीलाओका कीर्तन कृष्णभक्तिका एक प्रधानअंग है। जिस रूपमें लीलाये वर्णित हैं उसी रूपमें उनका ग्रहण हुआ है। जहां वृदावन, यमुना, निकुंज, कदम्ब, सखा, गोपिकाएं इत्यादि सब नित्य रूपमें हैं। इन लीलाओका दुसरा अर्थ निकालने की आवश्यकता नहीं।^१र

संक्षेप में, विद्यापति संभवतः अपने कालके इस तरह के अजेय कवि थे, जिन्होंने गीतको उसकी स्वाभाविक प्रकृतिको पहचान कर एक नवीनता पूर्णता और उत्कर्षकता प्रदान की। 'सूर' और 'मीरा' भी संगीतात्मकता को अपने गीतोमें संजोते हैं, पर विद्यापति की सहजता इनमें नहीं है, कारण विद्यापति की अद्भुत लोकजिवन संपृकतता है, जो उन्हें अपने युग के अन्य गीत कारोसे अलग करती है। विद्यापति अच्छे संगीतज्ञ प्रतित होते हैं। एक सफल गीतकारमें, एक गीतीकाव्यमें जितने भी भाव, तत्व, मधुरता और संगीतके सारे ध्वनियोंकी आवश्यकतानुसार एक सुत्रता चाहिए वह सब विद्यापति की पदावली सहित सारे मधुर गीतोमें दिखाई देती है। इस लिए विद्यापतिको गीतकार कहनेमें हमें कोई आपत्ती नहीं होनी चाहिए। इन्हीं विशेषताओ का स्वीकार करते हुए डॉ ग्रियर्सन कहते हैं - 'हिन्दु धर्म के सूर्यका अस्त भले ही हो जाय, वह समय भी आ जाय जब राधा और कृष्ण में मनुष्योका विश्वास और श्रद्धा न रहे, और कृष्णके प्रेमकी स्तुतियों के लिए इहलोक में अनुराग जाता रहे, तो भी विद्यापति के गानके लिए जिसमें राधा और कृष्णका उल्लेख है, लोगोका प्रेम कभी खत्म नहीं होगा।' 'श्रीरामवृक्ष बेनीपुरी' जी भी इसमतकी पृष्टि करते हुए लिखते हैं - "डाक्टर ग्रियर्सन के कथन का प्रमाण बंगाल में जाकर देखिए। सहस्र - सहस्र हिन्दू आजतक विद्यापति के राधा-कृष्ण विषयक पदोका कीर्तन करते हुए अपने आपको भूल जाते हैं।"^३

संदर्भ सूचि :-

१ विद्यापति पदावली, एक गेय कृति-डॉ कैलाश नारायण तिवारी, पृ १५१

२ हिन्दी साहित्यका इतिहास - आचार्य रामचंद्र शुक्ल, पृ ४१

३ विद्यापति पदावली, एक गेय कृति-डॉ कैलाश नारायण तिवारी, पृ १५२

आज की ' ग्लोबल वर्मिंग ' की समस्या के सन्दर्भ में

वैदिक अष्टमूर्ति रुद्रदेव की आराधना की उपादेयता

प्रा.मंजुलाबहेन अे पटेल

(संस्कृत अध्यक्षा)

भारतीय सनातन धर्म के वेदोपनिषद् मूल शास्त्रग्रंथो में धर्म या परमात्मा के सन्दर्भ में कही भी चमत्कार या अंधश्रद्धा का स्थान नहीं था । वेदयुग में तो मंदिर भी न थे या सम्प्रदाय भी नहीं थे । मंदिर या मूर्ति की मानव को आवश्यकता रहती है, किन्तु जब धर्म या मंदिर आय या संपत्ति का साधन बन जाय, तभी उस में संपत्ति के दूषणो की भरमार हो जाती है , ऐसा वर्षो पुराना सत्य थोडे दिन पहले ही खोज निकाला गया ! ऐसे कारणो से ही हमारे पूर्वज वैदिक ऋषियो ने सृष्टि में प्रत्यक्ष दिखाई देते एवं जिन के बिना क्षणभर भी न रहा जाए , ऐसे प्राकृतिक तत्वों में परमात्मा के विभिन्न स्वरूपो के दर्शन किये । उन देवो में सूर्य , चन्द्र , पृथ्वी, आकाश , जल , वायु , वृक्ष , अग्नि , इत्यादि हैं । ऋग्वेदादि वेद उन देवों के सूक्तो से भरे हैं।

निश्चित समय पर नियमित रूप से रात-दिन छुपा करें , ऋतुओ का चक्र चला करे , सूर्य-चन्द्र का उदयास्त होता रहे , नवग्रह एवं जलवायु का चक्र चला करे, वृक्ष फूले-फले – यह सबकुछ वैदिक अष्टमूर्ति रुद्रदेव की लीला है । ऐसी लीलाओ का दर्शन सेवन आराधना करके हम साम्प्रत समय में विक्षुब्ध पर्यावरण की सुरक्षा शुद्धि करें एवं विश्वसर्जक परमात्मा के विराट स्वरूप की अनुभूति करें ।

ऐसे प्राकृतिक वैदिक देवो का समन्वित स्वरूप है वैदिक अष्टमूर्ति रुद्रदेव । वेद एवं पुराणो में रुद्र-शिव के आठ स्वरूप बताये हैं । वेद के देव ' रुद्र ' उत्तरवर्ती शिव का आदि या मूल स्वरूप है । विश्व के प्रचीनतम ग्रंथ ऋग्वेद में रुद्र-देव के तीन चार स्वतंत्र सूक्त प्राप्त होते हैं । रुद्र को इंद्रावात के देव , विनाशक विधुत, प्रकृति की विनाशकारी शक्ति और

अग्नि ईत्यादि विविध रूपों में पहचानने का प्रयास हुआ है। ऋग्वेद में उन्हें 'पशुप' (पशुपति) भी कहा है। यजुर्वेद के 'त्र्यम्बकहोम' और शतरुद्रीय नामक स्तोत्रों में रुद्र के लिए 'शिव', 'शंकर', 'गिरीश', जैसे विशेषणों का प्रयोग हुआ है।

अथर्ववेद में रुद्र का विकास होता है। इस वेद के रूप में रुद्र के सात नाम प्राप्त होते हैं : भव, शर्व, पशुपति, उग्र, रुद्र और महादेव (अथर्व ११-२-२६, ११-२-१, ११-८-९, ११-८-१०, १३-४-८) ब्राह्मण-ग्रन्थों में इन सात नामों के उपरान्त 'अशनि' (उल्कापात) ऐसा आठवाँ नाम मिलता है।

रुद्र की उत्पत्ति के सम्बन्ध में शतपथ ब्राह्मण (६/१/३/८-१८) में कहा है कि संवत्सर प्रजापति ने अपनी पत्नी उषा में बीजनिक्षेप किया। इस से एक कुमार का जन्म हुआ। उत्पन्न होते ही वह रोने लगा। पिता को उसने अपना नाम बताने कहा। प्रजापतिने कहा कि तूने रुदन किया है इसलिए तेरा नाम 'रुद्र' है। अग्नि रुद्र है। उस पुत्रने कहा : मैं अग्नि से अधिक शक्तिशाली हूँ, अतः कोई दूसरा नाम रखो। तब प्रजापतिने उसके क्रमशः शर्व (जल), पशुपति (वनस्पति), उग्र (वायु), अशनि (विधुत), भव (पर्जन्य), महादेव (चन्द्र), एवं ईशान (सूर्य), ऐसे नाम बताये। ये सभी नाम प्राचीन संहिताओं में रुद्र के विशेषणों के रूप में प्रयुक्त हुए हैं।

शतपथ ब्राह्मण का प्रसंग कौषीतकि ब्राह्मण (६/१-९) में भी प्राप्त होता है, परन्तु कुछेक नामों का उनके प्राकृतिक तत्त्वों के साथ सम्बन्ध में भिन्नता दृष्टिगत होती है। भौतिक विश्व के उपर्युक्त आठ महत्वपूर्ण तत्त्वों के साथ रुद्र के तादात्म्य से स्पष्ट होता है कि प्रत्येक प्राकृतिक तत्त्वों में रुद्र का स्वरूप व्याप्त हो गया। रुद्र आठ स्वरूपों से समग्र ब्रह्मांड में सर्व व्यापक परमात्मा हो गये।

अथर्ववेद, ब्राह्मणग्रन्थ ईत्यादि के आधार पर विभिन्न पुराणों में रुद्र-शिव के अष्ट नाम प्राप्त होते हैं। शतरुद्रसंहिता के अध्याय -२ में भगवान् शिव की अष्टमूर्तियों का वर्णन हुआ है।

अखिल जगत भगवान रुद्र शिव की अष्टमूर्ति स्वरूप है । सूत्र में मणिगण व्याप्त है , उसी के समान अष्टमूर्ति रुद्र शिव में समग्र विश्व व्याप्त है -

तस्य शंभोः परेशस्य मूर्त्यष्टकमयं जगत ।

तस्मिन् व्याप्य स्थितं विश्वं सूत्रे मणिगणारुव ॥शिवरुद्र.१/२

‘ शिवपुराण ’ के अनुसार दानवों के विधागुरु शुकाचार्यने शिव के आठ स्वरूपों का स्तवन किया था । ये आठ स्वरूप हैं : सूर्य, चन्द्र , पवन , अग्नि , जल, आकाश , पृथ्वी और आत्मा । विभिन्न ग्रंथों में इन नामों में थोड़ा फर्क भी दृष्टिगत होता है । महाकवि कालिदास ने ‘ शाकुन्तल ’ नाटक के मंगलाचरण में एवं आदि शंकराचार्यने ‘ दक्षिणामूर्तिस्तोत्र ’ में अष्टमूर्ति रुद्र- शिव के आठ स्वरूप बताये हैं ।

रुद्र के आठ स्वरूपों की यदि सही आराधना सेवन संवर्धन किया जाय तो साम्प्रतकालीन ‘ ग्लोबल वॉर्मिंग ’ एवं ‘ प्रदूषित पर्यावरण ’ की समस्या का निराकरण हो सकता है । रुद्र - शिव के इन आठों स्वरूपों का महत्त्व हम समझने का प्रयास करें -

(१) मव :- रुद्र शिव का जलमय पर्जन्य स्वरूप । जलमय भवस्वरूप शिव में से जीव का सर्जन होता है । वैश्विक जलचक्र (Global water cycle) वैदिक ऋषि अच्छी तरह समझ पाये थे , अतः उन्होंने ‘ जल ’ (आप) को देवता स्वरूप दिया और उसका महिमागान करने सूक्त रचे । जलं खलु औषधम् मान कर उन्होंने जल के औषधीय गुणों का प्रशस्तिगान किया -

आप रुचा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु मेषजम् ॥ (ऋ.१०-१३७-६)

इस में से स्पष्ट होता है ‘ जल को जीवन ’ मानकर वैदिक ऋषियों ने ‘ जल समस्या ’ के सन्दर्भ में आज के मानव को भी जल की रक्षा करने का और उसे शुद्ध-निर्मल रखने का सन्देश दिया है ।

रुद्र का एक स्वरूप मव (जलमूर्ति) है , इसलिए ही जल के अभिषेक द्वारा उन की

पूजा-अर्चना होती है। जल का ही एक स्वरूप नदी है। ऋग्वेद के विश्वामित्र नदी संवादसूक्त (मण्डल-३) में नदी को 'मातृतमा' एवं 'शुभगा' कहा है। 'ऋतावरी' कह के नदी जल का गौरव किया है। पर्यावरण की समतुला के सन्दर्भ में वैदिक ऋषियों ने 'ऋत' शब्द दिया है। ऋत, अर्थात् विश्व का चक्र संतुलित-नियमित रखनेवाला सत्य नियमानुसार चलनेवाली जलपूर्ण नदी, जो तटको - पर्यावरण को पृष्ठ करती है।

जलमूर्ति रुद्र शिव का सम्बन्ध नदियों के साथ भी है। पौराणिक कथा के अनुसार लोकमाता नर्मदा की उत्पत्ति शिवजी के प्रस्वेद में से हुई है। प्रस्वेद तो पुरुषार्थ का प्रतीक है। रुद्र-शिव ने महान पुरुषार्थ करके नर्मदा को प्रवाहित की है। इसलिए ही वैदिक रुद्र पुराणकाल में 'नर्मदेश्वर' कहलाये। भारत में पतितपावनी गंगा प्रवाहित हुई। इस में भी भगवान रुद्र शंकर की प्रचण्ड शक्ति माध्यम बनी थी। गंगाधर शिव की पौराणिक कथा प्रसिद्ध है। नर्मदेश्वर और गंगेश्वर को नमस्कार करके 'जलदेवता' का जतन करें।

(१) शब्द - रुद्र-शिव की पृथ्वीमूर्ति। अथर्ववेद के पृथिवी-सूक्त (१२/१) में पृथ्वी देवता का स्तवन है। माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः कह के उस सूक्त में भूमि का गौरव किया है। पृथ्वी तो औषधियों का खजाना है। नानावीर्याः औषधीयो बिभर्ति। (मंत्र-२) पृथ्वी को सभी का प्राण कहा है। देवगण तो हमेशा अप्रमत्त रहकर उसकी रक्षा करते हैं- या रक्षन्ति अस्वप्नाः विश्वदानी भूमिं पृथिवीमप्रमादम्। (मंत्र-७) पृथ्वी न होती तो ये वृक्ष किस के आधार पर स्थिर खड़े रहते? ऋषि पृथ्वी से सुमधुर अमृत की कामना करता है- सा नो मधु प्रियं दुहाम (मंत्र-७)। ऋषि भी पृथ्वी के प्रति शुभभावना प्रगट करता है : चलते - घूमते, खुदाई करते समय, पृथ्वी के हृदय को और उसके मर्मस्थलो को क्षति हानि न हो, उसका 'विष्णुपत्नी नमस्तुभ्यं पादस्पर्श क्षमस्व मे' - की भावना के साथ ध्यान रखता है। पृथ्वी तो श्री और समृद्धि की देवी है। ऐसी धरती की छाती आज हमने विदारित कर दी है। परिणाम स्वरूप धरती संतुलन खो बैठती है। धरती की रक्षा करने में ही पृथ्वी स्वरूप रुद्र-शिव की सच्ची

आराधना है ।

(३) रुद्र :- रुद्र - शिव का अग्नि स्वरूप । प्रकाशमय अग्नि-तत्त्व तो सृष्टि को चैतन्यशील रखता है । अग्नि की उष्मा -शक्ति तो जीवनशक्ति है, सृष्टि और प्राणीओ का जीवन स्तोत्र है । इसलिए ही वैदिक ऋषियोने सबसे बड़ा देव अग्नि माना और ऋग्वेद का आरंभ भी अग्नि-सूक्त अग्निदेव की स्तुति से किया: ॐ अग्नि मीले पुरोहितम्. (ऋ.१-१-१) अग्नि तत्त्व के बिना तो नवग्रह -चक्र टूट पड़े , जीवन समाप्त हो जाय जल वायु चक्र के सृष्टि -संचालन के केन्द्र में अग्नि उष्मा - शक्ति है , ऐसा प्रतिपादन वैदिक सूक्तों में हुआ है । अग्नि की उष्मा शक्ति से ही पर्यावरण सौंदर्य खिलता है । ऐसा अग्नि स्वरूप रुद्र आराध्य है । इसलिए ही आज भी घर घर में वह ' देवता ' के रूप में प्रतिष्ठित है ।

(४) ईशान :- शिव का सूर्य-स्वरूप । सूर्योपासना द्वारा वैदिक ऋषियों ने सौर शक्ति का महिमागान किया । सूर्य तो तीनों लोकों को चैतन्य- प्रकाश से भर देता है , जीव मात्र का वह प्राण है , सभी का जीवन स्रोत है , पर्यावरण का आधार है , जगत की आत्मा है , इसलिए ही वैदिक ऋषि के उद्गार है -

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ (ऋ.१-११६-१)

ऐसे सूर्य का हमेशा दर्शन करने झंखना व्यक्त करके ऋषिमानों पर्यावरण सौंदर्य समतुल्य के महान स्रोतस्वरूप सूर्य की उपासना करने का आदेश देता है -

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ (ऋ.७-६६-१६)

सूर्य का एक स्वरूप ' सविता ' है । दुष्पर्यावरण और दुरितों के निवारण के लिए सविता -देव की प्रार्थना करने के लिए वैदिक ऋषि हमें प्रेरित करता है - विश्वानि देव सवितर ,दुरितानि पराशुव ।

यद् मद्रं तभ आसुव । समस्त विश्व की पर्यावरण की समृद्धि और सुन्दरता का आधार सूर्य की उर्जाशक्ति है । हम सब निष्पाप बन के पंकाश के देव रुद्रस्वरूप सूर्य के द्वारा सौंदर्य का ध्यान धरें , समस्त सौंदर्य की प्राप्ति करें ।

अनागसो अदितये देवस्य सवितः सवे ।

विश्वा वामानि धीमहि ॥ (ऋ.६-८२-६)

(५) उग्र :- रुद्र का वायुस्वरूप । वायु के बिना हम जीवित नहीं रह सकते । पर्यावरण को प्राणवान एवं मधुमय बनानेवाला ' वायु ' को एक वैदिक मन्त्र में ' विश्वभेषज ' (World Physician) कहा है और दूषित वायु दूर करके शुद्ध वायु ' भेषजवात' (Medicated air) प्रवाहित करने उससे प्रार्थना की गई है (१०-१३७-३) ।

(६) भीम :- सभी को अवकाश देनेवाला एवं सर्व व्यापक ऐसा आकाशमय स्वरूप ।

(७) महादेव :-रुद्र- शिव का चन्द्र-स्वरूप। चन्द्र तो अमृतस्वरूप है,जो विश्व को परिपृष्ट करता है।

(८) पशुपति :- पशु (अज्ञानी जीव) के पाश (बंधन) को ज्ञान से मुक्त करनेवाला स्वरूप । रुद्र शिव तो सर्प, कच्छप, वृषभ , भूतप्रेत, इत्यादि सभी प्राणियों को अंगीकृत कर के क्षुद्र जीवों के प्रति भी सद्भावना रखते हैं ।

रुद्र के उपर्युक्त अष्ट स्वरूपों के कार्य में विघ्न डाले बिना यदी मनुष्य इन स्वरूपों के संतुलन में कोई बाधा उत्पन्न करें तो ' ग्लोबल वार्मिंग ' ' जल समस्या ' ' नदी प्रदूषण ' इत्यादि समस्याओं का सही हल निकल सकता है ।

इन्ही तत्त्वों (रुद्र-स्वरूप) से इसलिए ही वैदिक ऋषियों ने मधुरता की याचना की है -

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्न सन्त्वोषधिः ।

मधु नक्तमुतोषसो मधुपत्यार्थिव रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ (ऋ.१-१०/६-७)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત કાવ્યાનુશાસનમાં “ કાવ્યલક્ષણની વિભાવના

ડૉ.ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ના સાર્થક ઉપનામથી વિભૂષિત આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિનો ‘કાવ્યાનુશાસન’ ગ્રંથ સંસ્કૃત વિષયોનું પાંડિત્ય અને સર્વસંગ્રહ જેવું જ્ઞાન, સંસ્કૃત પ્રાકૃત વિદ્યાઓના ઘણા ક્ષેત્રોને આવરી લેતું હતું તેઓ જૈન લેખકોના નક્ષત્રમંડળના તેજસ્વી તારલા ‘ચંદ્ર’ની ઉપાધિથી નવાજીત હતા. કારણકે જ્ઞાનની અનેકાનેક શાખાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં ખેડનાર તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ જૈન લેખક હતા. હેમચંદ્રાચાર્યના વિપુલ સાહિત્યરાશિમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર, કોશશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર તથા નાટ્યશાસ્ત્રથી માંડીને તત્ત્વજ્ઞાન—ન્યાયશાસ્ત્ર, ચરિત્રકથાઓ યોગશાસ્ત્ર તેમજ કેટલાક કાવ્યાત્મક કે સર્જનાત્મક—વર્ણાત્મક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

કાવ્યાનુશાસન એ કાવ્યશાસ્ત્ર અથવા સાહિત્યશાસ્ત્રનો પ્રમુખ ગ્રંથ છે. કાવ્યના વિવિધ —તમામ ક્ષેત્રો વિષેનો એ સર્વગ્રાહી ગ્રંથ છે. આઠ અધ્યાય અને બસો આઠ સૂત્રોના વિસ્તારમાં આ ગ્રંથની અંદર ,કાવ્યના સર્જન તથા ભાવન સાથે સંકળાયેલા તમામ વિષયોની નહીં પરંતુ વિવિધ પ્રકારના નાયક—નાયિકા ભેદોની તેમજ કાવ્ય— નાટકના તમામ સ્વરૂપોની ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય દસમા સૂત્રમાં ‘કવિ શિક્ષા’ ની ચર્ચા કર્યા બાદ અગીયારમા સૂત્રમાં ‘કાવ્યલક્ષણ’ની ચર્ચાનો પ્રારંભ કર્યો અને કાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું કે—

अदौषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दाथौ काव्यम् ॥ (૧।૧૧)

અર્થાત્ ‘દોષવિનાના, ગુણ યુક્ત, અંલકાર રહિત જે શબ્દ અને અર્થ તે ‘કાવ્ય’. સૂત્રમાં સાલંકારૌ પછી આવતો સંસ્કૃત શબ્દ ‘ ચ ’, અંલકાર વિનાના શબ્દાર્થોને પણ ક્યાંક કાવ્ય કહી શકાય’ એવું સૂચવવા માટે પ્રયોજ્યો છે. તેઓ ‘વિવેક’માં વ્યાખ્યાનું વિવરણ કરતાં કહે છે કે —નિરલંકારયોરપિ’ અંલકાર વિનાના પણ એવું સૂચવે છે આવા શબ્દો પરથી કાવ્યમાં ગુણની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. કાવ્ય ભલે ને અંલકાર રહિત હોય, પરંતુ જો તે ગુણ

યુક્ત હોય તો તે આસ્વાદ્ય લાગે છે.

‘અનલઙ્કૃતમપિ ગુણવદ્વચ્ચઃ સ્વદત્તે । આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ અમરુકવિના ‘અમરુશતક’ નો શ્લોક — ૮૨ , ‘ શૂન્યં વાસગૃહ્મ ’ હૃદયગમ્ય છે તેનો અર્થ થાય છે કે — ‘ શયનખંડ સૂનું જોઈને, પથારીમાંથી જરા ધીમેથી ઉઠીને, ઊઘવાનો દેખાવ કરતા પતિનું મુખ લાંબા સમય સુધી ધારી-ધારીને નિહાળીને, નિશ્ચિંતપણે ચુંબન કરતા, ગાલ પર રોમાંચ થયેલો જોઈને, લજજાથી નીચું મોં કરી રહેલી બાળા (યુવતી) ને હસતા પ્રિયતમે લાંબુ ચુંબન કર્યું.

આ શ્લોકમાં એક પણ અંલકાર નથી , પરંતુ શૃંગારરસથી ભરપૂર આ શ્લોક હૃદયગમ્ય બન્યો છે. આ શ્લોક એ દર્શાવે છે કે અંલકાર વિના કાવ્ય બની શકે છે. તેવી રીતે જો કાવ્યમાં અંલકાર હોય પરંતુ ગુણ રહિત (નિર્ગુણ) હોયતો તે આસ્વાદ્ય બનતો નથી તેનું પણ ઉદાહરણ આપે છે કે — ‘સ્તનકર્પેર પૃષ્ઠસ્થા.....આ શ્લોકમાં અંલકાર છે પરંતુ ગુણ નથી. એટલે કે ‘અલઙ્કૃતમપિ નિર્ગુણં સ્વદત્તે.’ આ શ્લોકમાં વિયોગી સ્ત્રીઓની દશા વર્ણવી છે. આમાં ત્રણ રૂપકો અને એક ઉપમા એમ ચાર અંલકારો છે. છતાંય શ્લોક શુષ્ક, નીરસ લાગે છે. કારણ કે તેને નિરૂપવા શૃંગારરસને સહાયરૂપ થતા માધુર્યાદિ ગુણોનો તેમાં અભાવ જોવા મળે છે.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આપેલ કાવ્ય-લક્ષણને જોઈને મમ્મટાચાર્યે કાવ્યપ્રકાશના પ્રથમ ઉલ્લાસમાં ચાથી કારીકામાં આપેલ કાવ્ય-લક્ષણની યાદ આવી જાય છે. આ બન્ને કાવ્ય-લક્ષણોમાં ઘણું બધું સામ્ય જોવા મળે છે. મમ્મટના મત અનુસાર ‘ તદ્દોષૌ શબ્દાર્થૌ સગુણવાનલંકૃતી પુનઃ ક્વાપિ ।’ અર્થાત્ દોષરહિત, ગુણ યુક્ત અને કયાંક અંલકારરહિત શબ્દ અને અર્થને કાવ્ય કહેવાય. મમ્મટની આવ્યાખ્યા ‘ તદ ’ એ પદથી શરૂ થાય છે. અને તે એકવચનનો પ્રયોગ છે. જે શબ્દ અને અર્થના એકાકીકરણનું સૂચન કરે છે. આમ, શબ્દાર્થો— એ પદ દ્વારા શબ્દ અને અર્થ ભેગા મળીને કાવ્ય બને છે. કારણ કે શબ્દ અર્થ એ કાવ્યના આસ્વાદ્યમાં સહભાગી બને છે. આમ અહીં બન્ને શબ્દો એકબીજાના આશ્રયે રહેલા છે.

આમ,ઉપયુક્ત મતના અનુસંધાને જોતાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના મત પ્રમાણે દોષયુક્ત,ગુણયુક્ત, અને ક્યાંક અંલકારથી યુક્ત શબ્દ અને અર્થ ભેગા મળીને કાવ્ય બને છે.મમ્મટ પણ આને અનુસરે છે. મમ્મટાચાર્યે પોતાની વૃત્તિમાં ‘ સર્વત્ર સાલકારૌ ’ એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે.પરંતુ,અંલકાર ન હોય તો પણ કાવ્ય ,કાવ્ય મટી જતું નથી.એટલે કે અંલકાર રહિત હોવાના —કારણ માત્રથી કાવ્ય નથી તેમ કહી શકાય નહીં,આમ, ‘દોષરહિત,ગુણરહિત અને ક્યાંક અંલકારસહિત અને ક્યાંક અંલલકારહિત,શબ્દ અને અર્થનું સાથે હોવા પણ એટલે કાવ્ય.

કાવ્યની વ્યાખ્યામાં ‘ ગુણ ’ પદ આવે છે. જે ગુણોને કાવ્યના આત્મરૂપ —રસ તત્ત્વના ધર્મો ગણાવે છે.જે રસમાં રહેલા હોય છે.ગુણ એ શબ્દ અને અર્થથી વ્યંજિત થાય છે. આમ જોઈએ તો તમામ ઉત્તમ જોઈએ તેવું કહ્યું છે.જેને કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ સમર્થન આપી કાવ્ય દોષ યુક્ત હોવું જોઈએ તેના પર ભાર મુક્યો છે.આમ, દોષ,ગુણ અને અંલકાર આ ત્રણેયની બાબતમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની વ્યાખ્યા મમ્મટની વ્યાખ્યા સાથે મળતી આવે છે.

આમ બન્ને આચાર્યોની કાવ્ય —લક્ષણમાં દોષ,ગુણ અને અંલકારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરંતુ કાવ્યના આત્મા રૂપ રસ તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર કાવ્ય—લક્ષણ એ માત્ર અંગોની ચર્ચા કરતું જણાય છે.સૈધ્ધાંતિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આ પ્રકારની કાવ્યની વ્યાખ્યા માત્ર કાવ્યનું વર્ણન બની રહે છે.હેમચંદ્રાચાર્યએ સૂત્ર હોય છે અને રસએ મુખ્ય હોય છે.....

શબ્દાર્થયોર્ગુણભાવે રસપ્રાદ્યાન્યે ચ વિલક્ષણં કાવ્યમ્ ।

અંતમાં બારમા સૂત્રમાં પણ તેમણે ગુણ અને દોષનો સીધો સંબંધ ‘ રસ ’સાથે દર્શાવ્યો છે એટલે કે કાવ્યમાં જે શબ્દો અને અર્થો જોવા મળે છે તે રસને વ્યજિત કરવા માટે સમર્થ હોય છે. જ્યારે સૂત્ર તેરમાં અંલકારોની બાબત તેઓશ્રી જણાવે છે કે ‘ અંલકારો ’એ માત્ર શબ્દાર્થમાં રહે છે જે કાવ્યનું શરીર માત્ર છે

ઉપસંહાર :

આમ,સૂત્ર (૧.૧૧) માં આપેલ કાવ્ય—લક્ષણ તથા વૃત્તિની અન્ય આચાર્યશ્રી મમ્મટના કાવ્ય —લક્ષણની સાથે વિચાર કરતાં કાવ્યના તમામ તત્ત્વો શબ્દ,અર્થ,ગુણ,દોષ તથા

અંલકારનો સમાવેશ કરેલ છે પરંતુ ‘રસ ’ તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી આમ જોઈએ તો કાવ્યના આત્મ તત્ત્વ તરીકે ‘ રસને ’સ્વીકાર્યો છે.શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્ય લક્ષણ પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશએ રહ્યો છે કે આ કાવ્ય લક્ષણ સર્વગ્રાહી બને તેની સાથે—સાથે સર્વગમ્ય બને તે છે.આમ, આચાર્યશ્રી સૂત્ર બાર, તેર અને ચૌદની રચના માત્રને માત્ર સૂત્ર અગીયારમાં કરેલ કાવ્ય—લક્ષણની ચર્ચા માટે કરેલ છે.

સંદર્ભ—ગ્રંથસૂચિ :

(૧) ‘કાવ્યાનુશાસન’	ડૉ.અમૃત એમ. ઉપાધ્યાય સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,અમદાવાદ
(૨) કાવ્યપ્રકાશ	પ્રાશ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ નગીનદાસ પારેખ
(૩) અમરુશતક	પ્રાશ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ
(૪) હેમચંદ્રાચાર્ય	શ્રુતરત્નાકર,અમદાવાદ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય : વિદ્વાનોની કલમે.

ડૉ.રમેશભાઈ એસ.પ્રજાપતિ

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

- હેમચંદ્રાચાર્ય

પ્રસ્તાવના.,

પ્રાચીનકાળથી આજ પર્યંત ગુજરાતનું સંસ્કૃત વિદ્યાક્ષેત્રે અણમોલ પ્રદાન રહ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષાના માધ્યથી તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, કાવ્યનાટક, કથાસાહિત્ય, વ્યાકરણ, જૈન અને બૌદ્ધ-ધર્મ અને દર્શન, શિલ્પશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, પ્રબંધસાહિત્ય, જ્ઞાતિપુરાણો, સ્થળ-પુરાણો વગેરે ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કૃતિઓ રચાઈ છે. એક સર્વેક્ષણ અનુસાર આ સમગ્ર ગાળા દરમ્યાન પ્રાયઃ ૩૫૦ જેટલા સારસ્વતોએ વત્તાઓછા અંશે પ્રદાન કર્યું છે. ગુજરાતમાં રચાયેલ સંસ્કૃત / પ્રાકૃત કૃતિઓની સંખ્યા ૨૦૦૦ જેટલી થાય છે. આ પૈકી જૈન મુનિ ભગવંતોનું પ્રદાન વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે રહ્યું છે. ઉપરાંત તેમની જ પ્રેરણાથી ગુજરાતના જૈન જ્ઞાન ભંડારોમાં પ્રાયઃ ૮ લાખ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ગુજરાતીની હસ્તપ્રતો સચવાઈ છે. આ પૈકી પાટણ, ખંભાત, લીમડી, અમદાવાદ, કોબા, વડોદરા, છાણી અને સુરતના જૈન જ્ઞાનભંડારો હસ્તપ્રતોની ગુણવત્તા, પ્રાચીનતા અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતીય લેખનકળાનો પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનો એટલે અશોકના શિલાલેખો. આ પૈકીનો એક શિલાલેખ ગિરનારમાં છે. સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યનો ઉચ્ચ શૈલીનો પ્રાચીનતમ નમૂનો એટલે મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામન પહેલાનો શિલાલેખ (ઈ.સ.૧૫૦), તે પણ ગિરનારમાં. બૌદ્ધ આચાર્ય સ્થિરમતિ અને ગુણમતિએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી.

ગુજરાતમાં સોલંકીકાળ એટલે શ્રી અને સંસ્કૃતિનો સુવર્ણયુગ. આ યુગમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે વૈવિધ્યપૂર્ણ વિદ્યગ્રંથોની રચના કરી. આ પૈકી સિદ્ધહેમશબ્દાનું શાસન, કાવ્યાનુશાસન, ત્રિષષ્ટિસલાકાપુરુષચરિત, અભિધાન ચિંતામણી, યોગશાસ્ત્ર વગેરે ઉલ્લેખનીય છે.

વિદ્વાનોની કલમે :-

स्तुमस्त्रिसंध्यं प्रभुहेमसूरैरनन्युतुल्यामुपदेश शक्तिम् ।

अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥ ૧ ॥

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजांस्यादित्येष क्लृत्पो वितथः प्रवादः ।

जिनेन्द्रधर्म प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥ ૨ ॥

“ અસાધારણ ઉપદેશ શક્તિને ધરાવનાર શ્રી હેમચંદ્રગુરુની અમે ત્રિકાલ સ્તુતિ કરીએ કે પોતે છદ્મસ્થ છતાં જેણે શ્રી કુમારપાલ રાજાને પ્રતિબોધ પમાડ્યો. રાજાઓમાં જીવ - દયા ન હોય એવી લોકોકિતને જેણે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરીને અસત્ય કરી બતાવી તે કુમારપાલ પણ કોને પ્રશંસનીય ન હોય ? ”

- સોમપ્રભાચાર્ય

ક્લૃત્પં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં નવં છંદો નવં દ્વયાશ્રયાલંકારૌ
 પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતયં શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ । તર્કઃ સંજનિતો
 નવો જિનવરાદીનાં ચરિત્રં નવં બદ્ધં યેન ન કેન વિધિના મોહઃકૃતો દૂરાતઃ ॥

“ નવું વ્યાકરણ કલ્પ્યું; નવું છંદશાસ્ત્ર રચ્યું; દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્રને વિસ્તાર્યા અને નવાં જ પ્રકટ કર્યાં. શ્રીયોગશાસ્ત્રને પણ નવું રચ્યું; નવા તર્કશાસ્ત્રને જન્મ આપ્યો; જિનવરોનાં ચરિત્રોનો નવો ગ્રંથ રચ્યો : કઈ કઈ રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અજ્ઞાનને દૂર કર્યું નથી?

- સોમપ્રભાચાર્ય

ભ્રાતઃ પાણિનિ સંવૃણુ પ્રલપિતં કાતંત્રકંથાકથા,
 મા કાર્ષીઃ કટુ શાકટાયનવયઃ ક્ષુદ્રેણ કિમ્ ? ।
 કઃ કંઠાભરણાદિભિર્વલરયત્યાત્માનમન્યૈરપિ
 શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥ ૧ ॥

ભાઈ પાણિનિ ! તારા અપલાપ બંધ કર. વરરૂચિ ! તારું કાતંત્ર વ્યાકરણ કંથા જેવું છે એટલે તને તો શું કહ્યું ? શાકટાયન ! તારાં કડવાં વચન કાઢીશ જ નહિ અને ચાંદ્ર ! તારું વ્યાકરણ સાર વગરનું છે એટલે તારી વાત પન કરતો નથી. જ્યાં સુધી હેમચંદ્રાચાર્યની અર્થગંભીર મધુર વાણી આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી કંઠાભરણાદિ બીજાં વ્યાકરણો ભણી કયો પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને જડ કરે ?

- જિનમન્ડન ગણિ

પૂર્વ વીરજિનેશ્વરે ભગવતિ પ્રહ્યાતિ ધર્મે સ્વયં
 પ્રજ્ઞાવત્યભયેડપિ મન્ત્રિણિ ન યાં કર્તુ ક્ષમઃ શ્રેણિકઃ ।
 અક્લેશેન કુમારપાલનૃપતિસ્તાં જીવરક્ષાં વ્યધાત્
 યસ્યાસાઘ વચસ્સુધાં સ પરમઃ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુઃ ॥ ૧ ॥

જે વખતે સાક્ષાત્ ભગવાન મહાવીર તો જેને ધર્મબોધ કરનાર હતા અને અભયકુમાર જેવો પ્રજ્ઞાવાન પુત્ર સ્વયં મંત્રી હતો તે રાજા શ્રેણિક જે જીવરક્ષા ન કરી શક્યો તે જીવરક્ષા, જેના વચનામૃતનું પાન કરી કુમારપાલ અનાયાસરીતે સાધી શક્યો, તે હેમચંદ્ર ખરેખર એક મહાન ગુરુ છે.

- શ્રીધર

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને તેમના જીવનમાં રાજ્ય અને રાજાના અનુયાયીઓ, મિત્રો અને વિરોધીઓ, જૈન અને જૈનેતર, ધર્મોપદેશ અને નવસાહિત્યસર્જન, નિર્ગથ જીવન અને જગતનો સંબંધ એ દરેકને

એક સરખો ન્યાય આપવાનો હતો. આ દરેક કાર્ય પૈકી એક પણ કાર્યને તેઓશ્રીએ તેમના જીવનમાં ઓછો ન્યાય આપ્યો નથી. ઉપરની બાબતોનો વિચાર કરતાં ખરે જ આપણે આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની જઈએ છીએ કે એ મહાપુરુષ કયે સમયે કંઈ વસ્તુને કેવી રીતે ન્યાય આપતા હશે, એમનું જીવન કેટલું નિયમિત હશે અને જીવનની પળે પળને તેઓ કેટલી મહત્વની લેખતા હશે. ખરે જ, વિશ્વની મહાવિભૂતિઓમાં આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનું સ્થાન કોઈ અનેરું જ છે અને એ એમની કાર્યદક્ષતાને જ આભારી છે.

- મુનિશ્રીપુણ્યવિજયજી

હેમચંદ્ર માત્ર કલિકાલસર્વજ્ઞ નહોતા. એમણે વિદ્વાનો જીત્યા, અથાગ જ્ઞાનને વલોવી કૃતિઓ રચી. એમણે ગુજરાતીઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્થાન અપાવ્યું એ મુત્સદ્દીઓમાં ધૂમ્યા અને રાજયાધિકાર પર નૈતિક સત્તા બેસાડી. મહત્વાકાંક્ષાથી ઉછળતા ગુજરાતની મહત્તાને શબ્દદેહ આપ્યો. પણ એ ઉપરાંત એ મહત્તાને કલ્પનાજન્ય અપૂર્વતાનો એમણે ઓપ ચડાવ્યો.

- કનેયાલાલ મુનશી

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ યોગી હતા, શબ્દશાસ્ત્રના નિર્માતા હતા, મહાન કવિ હતા, ધર્મોપદેશક હતા, તેમનું વ્યક્તિત્વ ખરેખર અદ્વિતીય છે. ભારતવર્ષે જે મહાન સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષોને જન્મ આપ્યો છે તે પૈકીના એક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ છે..... આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર એ ખરેખર વર્તમાનકાલીન ભારતીય માનસને ઘડનાર પૈકીના એક છે અને ભારતીય ઇતિહાસમાં તેમનું સ્થાન વાલ્મીકિ, વ્યાસ અને શંકરાચાર્ય જેવું છે.

- કે.એમ.પાણિકર

દક્ષિણના પાંડિત્યરૂપ પૂર્વ - ઉત્તરમીમાંસાનો પહેલવહેલો આભાસ ગુજરાતને હેમચંદ્રાચાર્ય જ કરાવ્યો. દૂર દૂરના દેશો તક્ષશિલા અને કાશ્મીરની વિદ્યાઓને ગુજરાતમાં લાવનાર કોણ હતું ? તે સમયે ત્યાં પહોંચવું કે ત્યાંથી કંઈ મેળવવું બહુ સુષ્કર હતું; પણ હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાકોષ કાશ્મીરની સરસ્વતીને ગુજરાતમાં લાવી મૂકી હતી.

- પં.સુખલાલજી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સમર્થ જૈન સાહિત્યકાર હતા, પરંતુ તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માત્ર જૈન ધર્મના ગ્રંથો જ બંધાઈ રહી નહોતી. તેઓએ ગુજરાતને ગૌરવવન્તુ કરવાને સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓમાં પાંડિત્યપૂર્ણ ગ્રંથો રચેલા છે; અને તેથી તેઓ યોગ્ય રીતે જ કલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવાયા છે.

- રામલાલ યુનીલાલ મોદી

ગામડાઓના વિકાસમાં કાર્યરત ગુજરાત રાજ્યની કેટલીક વિશિષ્ટ યોજનાઓ અને સંસ્થાઓનો સંક્ષિપ્ત પરીચય

પ્રા.કલ્પનાબેન બી. ચૌધરી

પ્રસ્તાવના :-

ગ્રામિણ વિસ્તારોનો સુગ્રથિત વિકાસ સાધવો તે ભારત સમક્ષનું એક મહત્વનું કાર્ય છે. રાષ્ટ્રીય સમાન લઘુત્તમ કાર્ય ક્રમ દેશના સર્વાંગી વિકાસમાં ગ્રામવિકાસને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપે છે અને તે પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રતિબદ્ધતાને અનુલક્ષીને ગ્રામવિકાસ મંત્રાલય ગ્રામવિકાસ માટે ગરીબી અને ભૂખમરાની નાબુદીને અગ્રતા ક્રમ આપે છે ગ્રામીણ વસ્તીને ખોરાકની સલામતી તેમજ અન્ય મૂળભુત જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક અને આર્થિક આંતરમાળખાનું સર્જન કરવા ગણા નવા પગલા લેવામાં આવે છે.

ગ્રામ વિકાસ માટે લોકોની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં સુધારણા કરવા તેમજ બે રોજગારીના પડકારને પહોંચી વળવા માટે રોજગારી અને સ્વરોજગારી પુરી પાડતી યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત રોજગારી પેદા કરતી તેમજ રોજગારીની તકો વધારતી યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવી છે. બજાર, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને અન્ય જાહેર સેવાઓ વધુ સારી રીતે ઉપલબ્ધ બને અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આર્થિક વિકાસ થાય તેવી અપેક્ષા સાથે પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે એજ રીતે ઈન્દિરા આવાસ યોજના, ગ્રામીણ પાણી પુરવઠા કાર્યક્રમ, સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા અભિયાન દ્વારા ગ્રામીણ વસ્તીના વંચિત સમુહોના કલ્યાણ અને સુખાકારી અને રહેઠાણ, પીવાનુ પાણી અને સંડાસ વગેરે સુવિધાઓ પુરી પાડે છે.

ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય ‘ભારત નિર્માણ’ ના ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા પ્રતિબદ્ધ છે. ‘ભારત નિર્માણ’ એ ગ્રામિણ આંતરમાળખાનો સમય બદલ એક્શન પ્લાન છે. ‘ભારત નિર્માણ’ અંતરગત સિયાઈ, રસ્તા, ગ્રામિણ રહેઠાણ, ગ્રામિણ પાણી પુરવઠો, ગ્રામીણ વિજળી કરણ અને ગ્રામીણ ટેલિકોમ્યુનિકેશને લગતા પગલાનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે ‘ભારત નિર્માણ’ ને ગ્રામ ભારતની વિકાસ ક્ષમતાની ક્ષિતિજો વિસ્તારવા માટેના એક પ્રયાસ તરીકે તેમજ નવા યુગમાં પ્રવેશ માટેની ચાવી તરીકે જોવામાં આવે છે. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે કે રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર ગેરંટી એક્ટ અને ‘ભારત નિર્માણ’ નોંધપાત્ર ગ્રામીણ સમૃદ્ધિના સર્જન તરફ દોરી જશે.

ગ્રામીણ વિકાસની વ્યાખ્યા :-

વિશ્વ બેંકે આપેલી ગ્રામીણ વિકાસની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે કે, “ ગામડાના ગરીબ લોકોનું સામાજિક અને આર્થિક જીવન સુધારવા માટેની વ્યુહરચના એટલે ગ્રામિણ વિકાસ ગ્રામ વિસ્તારોમાં જીવન નિર્વાહનું સાધન શોધતા લોકો પૈકી સૌથી વધુ ગરીબ છે એવા લોકોને વિકાસના લાભો પહોંચાડવાની બાબત ગ્રામીણ વિકાસમાં સામેલ છે. આવા લોકોમાં નાના પાયા પર ખેતી કરતા ખેડૂતો, ભાડેથી જમીન ખેડતા ખેડૂતો અને ખેત મજૂરોનો સમાવેશ થાય છે.”

(૧) લક્ષ્ય સમૂહો : પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મુકાયેલા અને સર્વસામાન્ય તકોથી વંચિત રહેલા

તેમજ સીમાંત સમૂહોને લક્ષ્ય સમૂહો કહેવામાં આવે છે.

(૨) લક્ષ્યાંકિત કાર્યક્રમો : લક્ષ્ય સમૂહોનું સશક્તિકરણ કરવા માટે અમલમાં મુકવામાં આવેલા કાર્યક્રમોને લક્ષ્યાંકિત કાર્યક્રમો કહેવાય.

(૩) ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબો (BPL families) : જે કુટુંબોમાં વ્યક્તિદીઠ માસિક ખર્ચ રૂ. ૩૧૮.૮૪ થી વધુ ન હોય, પાર્ક મકાન ધરાવતા ન હોય, ૨ હેક્ટર કરતાં વધુ જમીન ન હોય, ટી.વી., ફીઝ, પંખો, મોટર સાઈકલ, સ્કૂટર, મશીનથી ચાલતાં ત્રણ પૈડાવાળા વાહન ન હોય તેવા કુટુંબોને BPL families

(૪) ગરીબી રેખાથી ઉપર જીવતાં કુટુંબો (APL families): અંત્યોદય અન્ન યોજના હેઠળ ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતાં કુટુંબો સિવાયનાં કુટુંબોને APL families કહેવામાં આવે છે.

(૫) સ્વ-સહાય જૂથ : બીજાની સહાય વિના પોતાની જાતને સહાય કરવી એટલે સ્વ-સહાય. સ્વ-સહાય જૂથ ૧૦ થી ૨૦ ગરીબકુટુંબોના સભ્યોનું બનેલું છે. વિકલાંગ અને ડુંગરાળ તથા રણ વિસ્તારમાં રહેતી વ્યક્તિઓના કિસ્સામાં સ્વ-સહાય જૂથ ૫ વ્યક્તિઓનું બનેલું હોઈ શકે છે.

ગરીબ વ્યક્તિઓને એકઠા કરીને, તેમને તાલીમ આપીને, સક્ષમ બનાવીને તેમજ બેંક ધિરાણ અને સરકારી સબસીડી દ્વારા આવક પેદા કરતા કરીને સ્વ-સહાયજૂથ રચાય છે. ગુજરાતમાં ૮૮ હજારથી વધુ સ્વ-સહાય જૂથો છે. તેમાં ૩૨ હજારથી વધુ સ્ત્રી સ્વ-સહાય જૂથો છે. સ્વ-સહાય જૂથો દ્વારા સ્વ-રોજગારીની યોજના હેઠળ સખીમંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. જે સ્ત્રીઓના સ્વ-સહાય જૂથો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કાર્યરત આ સ્વ-સહાય જૂથો સ્વ-રોજગારી માટેનો વૈકલ્પિક વ્યૂહ છે.

(૬) સ્વ-શક્તિ : સ્વ-શક્તિ એટલે ગ્રામીણ સ્ત્રીઓના સ્વ-સશક્તિકરણ અંગે સામૂહિક પ્રયત્નો તે ગ્રામીણ સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ અને વિકાસની પરિયોજના છે. આ કાર્યક્રમ શરૂ કરનાર ગુજરાત એક પ્રથમ રાજ્ય છે. સ્ત્રીઓને ધિરાણની સગવડ કરી આપવી આવક કરી આપતી પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનો સહયોગ સ્ત્રી સંસ્થાનું નિર્માણ પ્રવૃત્તિઓની અગ્રતા નક્કી કરવી અને તેને પહોંચી વળવા સહયોગી પ્રક્રિયા વિકસાવવી તે આ પરિયોજનાનો વ્યૂહ છે. ભરૂચ, પાટણ, કચ્છ, રાજકોટ, પંચમહાલ, સાબરકાંઠા, સુરેન્દ્રનગર અને અમદાવાદ એમ ૮ જિલ્લામાં તે ચાલે છે.

(૭) સમરસ ગામ : ૭૩ મો બંધારણીય સુધારો ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સમરસતાની અપેક્ષા રાખે છે. આ અપેક્ષા પ્રત્યેના રચનાત્મક પ્રતિભાવરૂપે ગુજરાત સરકારે સમરસ ગ્રામનો અભિગમ અનાવ્યો છે. ચૂંટણીના વેરઝેર મિટાવી એકતાના માર્ગે, ગામડાંને વધું ચેતનવંતુ, વિકાલશીલ અને પુરુષાર્થી બનાવવાનો નૂતન અભિગમ છે. બંધારણીય સુધારાના અમલરૂપે નવી ગ્રામ પંચાયતોની રચના કરવા માટે થયેલી પ્રથમ ચૂંટણીઓ વખતે સમરસતા પર ભાર મુકાયો. આથી ગુજરાતમાં ઘણા ગામો સમરસ જાહેર થયાં અને તેમાં ગ્રામ પંચાયતોની રચના સંઘર્ષ વિના થવા પામી ગુજરાતમાં ત્રણ હજારથી વધુ ગામો સમરસ છે.

(૮) ગોકુળ ગ્રામ યોજના : ગુજરાતના ગામોમાં ન્યુનતમ સુવિધાઓ પૂરી પાડવા અને ગામના સર્વાંગી વિકાસના હેતુથી ગુજરાત રાજ્યે ૧૯૮૫-૮૬ થી ગોકુળ ગ્રામ યોજનાનું શરૂ કરી છે.

બારસમાસી એપ્રોચ રાડ, પીવાનું પાણી, સ્નાનઘરો, તળાવોના જિર્ણોદ્ધાર સાથે સ્નાનઘાટ,

સાર્વજનિક શૌચાલય, સ્વચ્છતા માટે શોષખાડા અને શોષકુવા, પ્રાથમિક શાળાના વર્ગખંડો અને મકાન, બાલાવાડી અને આંગણવાડી માટે મકાન, કોમ્યુનીટી હોલ, વનીકરણ અને વીજકરણ જેવી સુવિધાઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. રાજ્યના તમામ ગામોને આ યોજના હેઠળ આવરી લેવાનું ધ્યેય છે. ૨૦૦૬ સુધીમાં કુલ ૧૩૬૮૧ ગામો ગોકુળ ગામ તરીકે જાહેર થયેલા છે.

(૯) ગ્રામ મિત્ર : ૨૦૦૪-૦૫ દરમિયાન પ્રથમ તબક્કામાં શિક્ષિત બેરોજગારી યુવાનોને રોજગારી આપવાના આશયથી દરેક ગ્રામ પંચાયત ખાતે ૫ ગ્રામમિત્રની નિમણુક હંગામી ધોરણે અને માસિક રૂા. ૧,૦૦૦ ના માનદ્ વેતનથી કરવાનું ગુજરાત સરકારે નક્કી કર્યું છે. આ ૫ ગ્રામમિત્ર નીચે મુજબના નામથી ઓળખાશે :

- (૧) ગ્રામમિત્ર (કૃષિ)
- (૨) ગ્રામમિત્ર (શિક્ષણ)
- (૩) ગ્રામમિત્ર (આરોગ્ય)
- (૪) ગ્રામમિત્ર (વિકાસ)
- (૫) ગ્રામમિત્ર (જન કલ્યાણ)

(૧૦) તીર્થગામ પાવનગામ : રાજ્યના ગ્રામવિસ્તારમાં રહેતા લોકો વચ્ચે પરસ્પર સદ્ભાવ વધે, સામૂહિક એખલાસની ભાવના પ્રબળ બને, એકતા જળવાય તેમજ ભાઈચારાની ભાવના વધે તે ધ્યાનમાં રાખીને સમરસ થયેલ ગામ તેમજ છેલ્લા એક વર્ષમાં ગામમાં એક પણ ગુનો નોંધાયેલ ન હોય તેવી ગ્રામ પંચાયતો માટે તીર્થગામ યોજના અમલમાં મૂકવાની તેમજ રાજ્ય સરકાર નક્કી કરે તેટલા ગામડા પસંદ કરીને એક લાખ રૂપિયા સુધીના ઈનામ આપવાની સૂચિત યોજના છે. ૨૦૦૭-૦૮ માં આ યોજનામાં પાવનગામ બાબતનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે ગામમાં છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં ગુનો નોંધાયેલ ન હોય તે ગામને પાવનગામ તરીકે આવરી લેવામાં આવશે. પાવનગામ તરીકે પસંદ થયેલ ગામને ૫૦ હજાર રૂપિયાની પ્રોત્સાહક ગ્રાંટ તરીકે આપવામાં આવશે.

આમ, જે ગામ સમરસ હોય અને ત્રણ વર્ષમાં ગુનો નોંધાયો ન હોય તેવા ગામને તીર્થગામ પાવનગામ કહેવાશે.

(૧૧) પંચવટી યોજના : ગુજરાતની ગ્રામ્ય પ્રજાની સુખાકારી માટે અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આનંદપ્રમોદના સાધનો ઉપલબ્ધ થાય તે હેતુથી ગ્રામ વન યોજનાના ધોરણે રોપા ઉછેર, પર્યાવરણની ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે તથા ગ્રામ વિસ્તારના બાળકોની નાનું રમતનું મેદાન મળી રહે તેમજ ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓને હરવા ફરવાનું સ્થળ ઉપલબ્ધ બને તે માટે ગ્રામવાટિકા યોજના અમલમાં મૂકી છે.

(૧૨) સ્વસ્થ અને સ્વચ્છ ગામ યોજના : ગામમાં સફાઈ યોગ્ય રીતે થાય અને સફાઈ પ્રત્યે જાગૃતિ કેળવી સફાઈનું સ્તર ઉંચું લાવી, ગ્રામજીવન સ્તર ઉંચું લઈ જવા માટે પ્રોત્સાહન રૂપે સફાઈ અને સ્વચ્છતા માટે સહાય આપવામાં આવે છે તો સ્વચ્છતાના સાધનો વસાવીને ગ્રામપંચાયત પોતાનું ગામ સ્વચ્છ અને નિર્મળ રાખવા કટિબદ્ધ બને તે માટે ૨૦૦૭-૦૮ ના વર્ષમાં આ નવી યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે.

(૧૩) બેટી બચાવો અભિયાન : લૈંગિક પ્રમાણની વિષમતા દુર કરવા માટે આ અભિયાન શરૂ

કરવામાં આવ્યું છે. આ અભિયાનથી ૨૧ જિલ્લામાં લૈંગિક પ્રમાણની વિષમતામાં સુધારો થયો હોવાનું જણાયું છે એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણમાંની વિષમતા ઘટવા લાગી છે. સ્ત્રી ભૂણ હત્યાની સમસ્યા હલ કરવામાં આ અભિયાન ફળદાયી પરિણામો લાવશે આ અભિયાનમાં જન જાગૃતી ઉપર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવે છે.

(૧૪) જ્યોતી ગ્રામ યોજના : ગામડાને સતત વીજ પુરવઠો આપવાની લગતી યોજના છે ૨૦૦૫-૦૬ માં જ્યોતી ગ્રામ યોજના હેઠળ ૮૩૫૦ ગ્રામોને સતત વીજ પુરવઠો આપવાનું આયોજન થયું છે. ગ્રામ વીજકરણમાં આ યોજના મહત્વનો ફાળો આપે છે.

(૧૫) સમૂહ દૂરદર્શન યોજના : અમલમાં મૂકવામાં આવેલ વિવિધ યોજનાઓની જાણકારી અંતરિયાળ ગામોમાં મળી રહે તેમજ યોજનાઓનો લાભ વધુને વધુ ગ્રામજનો લઈ શકે તે હેતુથી સમૂહ દૂરદર્શન સેટ ગોઠવવા- નિભાવવા માટે તબક્કાવાર કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. ૨૦૦૬ સુધીમાં ૧૦૩૩૦ ટીવી સેટ ગોઠવવામાં આવેલ છે.

(૧૬) સાગરખેડૂ સર્વાંગી વિકાસ યોજના : ગુજરાતના દરિયાકાંઠાના ૩૮ તાલુકાના ૩૦૦૦ ગામડાંની ૬૦ લાખની વસતિ અવિકસિત અને વંચિત રહેવા પતામી છે. આ લોકોના વિકાસ પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવા માટે ૧૧૦૦૦ કરોડનું એક ઐતિહાસિક પેકેજ ઘડવામાં આવ્યું છે . આ યોજના અંતર્ગત માછીમારી અને દરિયાઈ વેપાર ઉપરાંત ઘણી સાહસ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી છે. આ યોજનામાં સાગરખેડૂઓની ક્ષમતા વધારવા ઉપર તેમજ તાલીમ દ્વારા તેમના કૌશલ્યોનું સ્તર ઉંચું લાવવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. સાગરકાંઠાના ૩૮ તાલુકામાં એક વધારાની ITI ઉભી કરવામાં આવનાર છે. દરિયાઈ કાંઠા વિસ્તાર સંબંધિત ૧૪ ટ્રેઈન્ડમાં પાર્ટટાઈમ ટ્રેઈનિંગ પ્રોગ્રામ હાથ ધરવામાં આવનાર છે. મરિન ટેક્નિક્સ અને મરિન એન્જિનિયરિંગ કોર્સ શરૂ કરવામાં આવશે. રોજગારી વધારવા માટે આ વિસ્તારમાં પ્રવાસન પ્રવૃત્તિઓમાં વધારો કરવામાં આવશે. આ ઉપરાંત ૧૨ મુદ્દાનો સમયબદ્ધ કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવનાર છે. આ ૧૨ મુદ્દામાં વેતનસુધારણા અને સ્વરોજગારી, શૈક્ષણિક સુવિધાઓ, આરોગ્યસંબંધી આંતરમાળખું, પેયજળ, રહેઠાણ, વીજળીકરણ, અને જળસંરક્ષણ તેમજ બંધારા દ્વારા ખારાશના પ્રવેશ નિયંત્રણનો સમાવેશ થાય છે. ૧૨ મુદ્દાના કાર્યક્રમમાં માછીમારી તેમજ અગરિયાના પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં ટેક્નોલોજીનું અપગ્રેડેશન ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું છે. ગરીબ લોકોના ૧૫૦૦૦ ઘેરોને ૮૨૦૦૦ ટોઈલેટ્સ પૂરામ પાડવામાં આવશે, ૬૦૦ ચેકડેમોનું નિર્માણ થશે, ૬૦૦ ગામતળાવોને ઊંડા કરવામાં આવશે, વીજળીકરણ થશે, ૪૦ ગામોને સોલર એનર્જીથી વીજળી પૂરી પાડવામાં આવશે. અગરિયાના વિકાસ માટે ખાસ પેકેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં શુદ્ધ પેયજળ, શાળાના ઓરડા, મેડિકલ મોબાઈલ વાન, પ્રોટેક્ટિવ કીટ, રેશનિંગ મોબાઈલવાન, રેસ્ટરોડ, કોમ્યુનિટી સેન્ટર, બાળકોને મફત યુનિફોર્મ, અને શૈક્ષણિક સાધનો પૂરા પાડવાની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(૧૭) નિર્મળ ગુજરાત : ૨૦૦૭-૦૮ના વર્ષને રાજ્ય સરકારે નિર્મળ ગુજરાત તરીકે ઉજવવાનો નિર્ણય કરેલ છે. આ યોજના હેઠળ નીચેની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની રહે છે.

- y ગ્રામ પંચાયતોને ગંદકીવાળી જગ્યાઓ અને માર્ગો ઉપર દવા છંટકાવ.
- y ઉકરડાનું યોગ્ય સ્થાને સ્થળાંતર.
- y ગ્રામ પંચાયતમાં સફાઈવેરો નાખી ગ્રામ સફાઈ વ્યવસ્થા સધન બનાવવી.
- y ગ્રામની સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાના મકાનો, શાળાઓ, આંગણવાડી અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં શૌચાલયનો પ્રબંધ.
- y ગામના જાહેર સ્થળે નિર્મળ ગુજરાત અંગેના સૂત્રો-પોસ્ટરો
- y ગામના વ્યક્તિગત અને સામુહિક શૌચાલયની વ્યવસ્થા
- y ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સંપુર્ણ સ્વચ્છતા અભિયાન
- y રહેણાકના સ્થળેથી યોગ્ય અંતરે પશુ જાળવણી
- y ગામની ઉધરાવેલી સફાઈ વેરા જેટલી રકમ રાજ્ય સરકાર પ્રોત્સાહક ગ્રાન્ટ તરીકે ફાળવશું
- y જે ગામ ૧૦૦ ટકા સફાઈ વેરો ઉધરાવશે તેને ૧૧૦ ટકા લેખે રાજ્ય સરકાર પ્રોત્સાહક ગ્રાન્ટ તરીકે ફાળવશે.

(૧૮) સર્વોદય યોજના : ભૂતપૂર્વ મુબંઈ રાજ્યે માહાત્મા ગાંધીજીને સાચા અર્થમાં શ્રદ્ધાજલિ આપવા ૧૯૪૯ માં સર્વોદય યોજનાનો પ્રારંભ કર્યો ૧૯૮૦ માં આ યોજના બંધ કરવામાં આવી આ યોજનાની સમિક્ષા અને પુનઃ વિચારણાના અંતે ઓક્ટોબર ૧૯૯૧ થી આ યોજના પુનઃ શરૂ કરવામાં આવી.

ગુજરાતમાં હાલ ૨૬ સર્વોદય કેન્દ્રો કાર્યરત છે આ યોજના અંતર્ગત પ્રથમિક અને પ્રૌઢ શિક્ષણ, કૃષિ અને ગૌપાલન, ખાદી અને કુટિર ઉદ્યોગ, આરોગ્ય અને સફાઈ કામ, સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને નશાબંધીની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવે છે.

(૧૯) આદિમ જૂથ વિકાસ કાર્યક્રમ : કેન્દ્ર સરકારે ૭૫ આદિજાતિઓને અતિઆદિમ જૂથો તરીકે જાહેર કરીને તેમના વિકાસ માટે ખાસ લક્ષ આપવાની યોજના ઘટી છે ગુજરાતની અનુસૂચિત આદિજાતિઓમાંથી અતિ પછાત એવા કોટવાળીયા, કોલઘી, કાથોડી, પઢાર, સીદી, આદિમજૂથ તરીકે જાહેર કરેલ છે આ જૂથના લોકોને રહેઠાણ, રોજગાર, સાધન સામગ્રી, શિક્ષણ, તાલીમ વગેરે સુવિધાઓ મળે તે માટેની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

(૨૦) વનબંધુ વિકાસ યોજના : આ યોજના મુખ્યમંત્રીશ્રીના દસ મુદ્દાના કાર્યક્રમ સ્વરૂપે અમલમાં મૂકી છે આ યોજના આદિવાસી વિકાસને લગતી છે તેમાં રોજગારી, શિક્ષણ, આર્થિક વિકાસ, આરોગ્ય, ઘરવિહોણાને ઘર, સ્વચ્છ પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, ચેક ડેમોનો વાંટર શેડ આધારીત જળ સંગ્રહ દ્વારા સિંચાઈ સુવિધા, ૨૫૦ ઓછી વસતી ધરાવતા તમામ ફળીયાને રસ્તાથી જોડાણ, ગરીબી રેખા નીચેના આદિજાતી કુટુંબોને વિના મુલ્યે વીજળી, તેમજ આદિજાતી વિસ્તારના શહેરોનો વિશેષ વિકાસ જેવી દસ બાબતોને આવરી લેવામાં આવે છે. આ યોજના વનબંધુઓના સર્વાંગી વિકાસની નવી શિતીજો ખોલી આપે છે.

(૨૧) સરદાર પટેલ આવાસ યોજના : ગુજરાત સરકારે ગ્રામીણ જમીન વિહોણા ખેતમજૂરો માટે આવાસનની યોજના અમલમાં મૂકેલી છે. અને તેમાં ૧૯૭૬થી નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે. પરંતુ તા. ૧-૪-૧૯૮૭થી સરદાર પટેલ આવાસ યોજના શરૂ કરી છે આ યોજના હેઠળ ૨૦૦૩થી સુધારો કરીને લાભાર્થીને સારી ગુણવત્તાવાળુ પાકું, ટકાઉ, હવાઉજાસની સગવડતાવાળુ ભૂકંપ અવરોધક આવાસ પૂરું પાડવા યુનિટ કોસ્ટ રૂ. ૩૬૦૦૦ + ૭૦૦૦ લાભાર્થીનો શ્રમફાળો કરવામાં આવે છે.

વધુ લોકોને આ યોજનાનનો લાભ મળે તે હેતુથી ૨-૩-૦૫ ના સરકારી ઠરાવથી આ યોજનામાં ફેરફાર કર્યો છે. આ ફેરફાર અનુસાર યોજના અંતર્ગત બાંધવામાં આવતા મકાનો ધાબા અથવા મંગલોરી નળિયાંની છતવાળાં બનાવવાની તથા ઈંટોના બદલે સિમેન્ટ હોલોબ્લોક તથા સ્ટેશન મેશનરી અને બેલાસ્ટોન વાપરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે તથા મકાન લાભાર્થી પોતે બાંધી શકે તેવી છૂટછાટ આપવામાં આવી છે.

૨૦૦૫-૦૬ના અંતે આ યોજના હેઠળ ૩૬૦૦૦ થી વધુ આવાસો બનાવવામાં આવ્યા છે. આમાં ૪૦૦૨ આવાસો અનુસૂચિત જાતિ માટે અને ૧૦૭૮૮ આવાસો અનુસૂચિત જનજાતિ માટે બનાવવામાં આવ્યાં છે. ૨૦૦૬-૦૭ માં ૫૬૪૮ આવાસો બનાવ્યાં છે. સરદાર પટેલ આવાસ યોજના શરૂ થઈ ત્યારથી ૨૦૦૬ના અંત સુધીમાં કુલ ૨ લાખ ૪૬ હજારથી વધુ આવાસો બાંધવામાં આવ્યા છે.

(૨૨) સરદાર પટેલ સહભાગી જળ સંચય યોજના : ૨૦૦૦ ની સાલમાં આ યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે. આ એક લોકભાગીદારી યોજના છે આ યોજના ખેડૂતો અને અન્ય લાભાર્થીઓ સાથે ચર્ચા વિચારણા કરીને શરૂ કરવામાં આવી છે આ યોજનાને લાભાર્થીઓ તરફથી અપ્રતિમ પ્રતિસાધ સાપડ્યો છે. આ યોજના હેઠળ લોકભાગીદારીથી ૫૦ હજાર ચેક ડેમો બાંધવામાં આવ્યા છે.

(૨૩) સરદાર સરોવર યોજના (નર્મદા યોજના) : આઝાદી બાદ ગુજરાતમાં હરિયાણી કાન્તી લાવવાના હેતુથી અને ગુજરાતની પ્રજાને પીવાનુ પાણી પૂરુ પાડવાના આશયથી તેમજ ગુજરાતનો આર્થિક વિકાસ ઝડપી બનાવવા માટે નર્મદા યોજના તરીકે ઓળખાતી સરદાર સરોવર યોજના ગુજરાત સરકારે હાથ ધરી છે આ યોજના એક વિવિધ લક્ષી આંતર રાજ્ય યોજના છે. ૨૦૦૬-૦૭ ના અંત સુધીમાં ૩૨૦ કરોડ વીજ યુનિટનુ ઉત્પાદન થયુ છે. રાજ્યના પંચમહાલ, નર્મદા, ભરૂચ, વડોદરા, ખેડા, અમદાવાદ અને ગાંધીનગર જિલ્લાની ૫ લાખ હેક્ટર જમીનને આવરી લેતી કામગીરી પ્રગતીમાં છે. અન્ય જિલ્લાઓને પણ સિંચાઈની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય તે માટેના પ્રયાસો ચાલુ છે. આ યોજનાથી પર્યાવરણ અને ખાસકરીને વિસ્થાપીતોના પુનઃ સ્થાપન માટે રાજ્ય સરકારે ઉમદા અને ઉદારનિતી અપનાવી છે. આ નીતી અને કામગીરીની વિશ્વમાં પ્રશંસા થઈ છે. પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવેલા કુટુંબોને ખેતીની જમીન ઉપરાંત સામુદાયિક જીવન માટે આવશ્યક શિક્ષણ, દવાખાના, પાણી, વીજળી, મકાન વગેરે સુવિધાઓ આપીને વધુ ગુણવત્તાપુર્ણ જીવન જીવવા માટેની તકો ઉપલબ્ધ બનાવી છે.

(૨૪) કલ્પસર યોજના : આ યોજના ખંભાતના અખાતના પશ્ચિમે ઘોઘાકાંઠો તથા પૂર્વદિશા તરફ હાંસોટ કાંઠાને જોડતા ૬૪ કી.મીનો બંધ બાંધવાની યોજના છે. આ યોજના દરિયાના ખારા પાણીને મીઠુ બનાવી સિંચાઈ અને પીવાના ઉપયોગમાં લેવાનું છે. દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં વસતા

લોકોને તેનો લાભ મળનાર છે આ યોજનાથી ૨૦૭૦ ચો.કીમીનુ ક્ષેત્રફળ ૧૨૨૫૦ ઘનમીટર સંગ્રહ શક્તિ ધરાવતુ મીઠા પાણીનુ સરોવર તેમજ ૮૭૨ ચોરસ કી.મી ક્ષેત્રફળ વાળુ ભરતી જળાશય થશે. આ યોજનાથી વહાનવટા માટેનુ મારુ, ભરતીજન્ય વીજ મથક અને છલતી બંધ બનશે.

(૨૫) સુજલામ્ સુફલામ્ યોજના : ગુજરાતની સૂકી ધરતી ને સૂકા પેટાળને સજળ કરવા માટે સુજલામ્ સુફલામ્ યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ યોજના ગુજરાતમાં બીજી હરિયાળી કાન્તી સમાન છે.

મુખ્ય હેતુ :

- y પાણીના સંકટનું કાયમી નિવારણ
- y ગુજરાતની ખેતીવાડી અને ગ્રામીણ અર્થતંત્રને સમૃદ્ધ બનાવવું
- y ખેડૂતોની આવક બમણી કરવી

યોજનાનો વિસ્તાર : આ યોજના હેઠળ ગાંધીનગર, મહેસાણા, પાટણ, બનાસકાંઠા, અમદાવાદ, પંચમહાલ, દાહોદ, સુરેન્દ્રનગર અને કચ્છ એમ રાજ્યના ૧૦ જિલ્લાને આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

સંભવિત લાભો : આ યોજનાના સંભવિત લાભો આ પ્રમાણે છે.

- y ભૂગર્ભજળના સ્તર રિચાર્જ થશે.
- y સૂકી ધરતી અને સૂકા પેટાળ સજળ બનશે.
- y ખેતી માટેની વીજળીની બચત થશે.
- y વીજળી સબસિડીમાં બચત થશે.
- y કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારો થશે.
- y એક ખેતી તલાવડીઓ દ્વારા દોઢ લાખ શ્રમિકોને ફાજલ સમયમાં રોજગારી મળશે.
- y ૪૩૮ ગામોને પીવાનુ શુદ્ધ પાણીથી સિંચાઈ સુવિધા મળશે.
- y ૪.૫ લાખ હેક્ટર વિસ્તારને ભૂતળ પાણીથી સિંચાઈ સુવિધા મળશે.
- y ૧૦ જિલ્લાના ખેડૂતો તથા પછાત લોકોને આર્થિક ફાયદો થશે.
- y ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોની આવકમાં વધારો થશે અને તેઓ બિનગરીબી કુટુંબોમાં રૂપાંતર પામશે.
- y પર્યાવરણને ફાયદો થશે.
- y પીવાના પાણીનો પ્રશ્ન હલ થશે.

ઉપસંહાર : ઉપરોક્ત યોજનાઓના હેઠળ ગામડાઓનો વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. આ તમામ યોજનાઓએ ગામડાના ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોને રોજગારી પુરી પાડી તેઓને વિકાસ કરવા માટે સક્ષમ બનાવ્યા છે. અને ગામડાના વિકાસમાં આ યોજનાઓનો ખુબજ મોટો ફાળો છે.

અમીરગઢમાં રહેતાં કચ્છી પટેલ સમાજનાં લગ્નગીતો

પ્રા. ડૉ. આરતીબેન જે. પટેલ

કા. આચાર્યા / વ્યાખ્યાતા,
ગુજરાતી વિભાગ,
એન.પી. પટેલ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
પાલનપુર. – ૩૮૫ ૦૦૧

આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકગીત મળે છે. લોકગીતના પણ વિવિધ પ્રકાર જોવા મળે છે જેમ કે, (૧) લગ્ન ગીતો, જનોઈ ગીતો, મરશિયા, પુત્ર જન્મનાં ગીતો વગેરે જેવાં સંસ્કાર અને સંસાર વિષયક લોકગીતો, (૨) ઋતુગીતો, (૩) રાંદલનાં ગીતો, ગોરમાંના ગીતો વગેરે જેવાં વ્રતોને લગતાં ગીતો, (૪) શ્રમનાં ગીતો, (૫) હાલરડાં, ભજનો, (૬) પ્રકીર્ણ લોકગીતો.

માનવજીવનનાં પ્રારંભથી અંત સુધીના તમામ પ્રસંગોને લોકગીતોમાં વણી લેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારના લોકસાહિત્યના વિકાસ અને સંવર્ધનમાં ગુજરાતના નારીસમાજનો મુખ્ય હિસ્સો છે. લોકગીતોમાં સૌથી અગત્યનો અને વધુ જોવા મળતો એવો પ્રકાર લગ્નગીતોનો છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આવેલ અમીરગઢ તાલુકો છે. લગભગ ૧૧ વર્ષ અગાઉ જ તાલુકો બનાવવામાં આવ્યો છે. કચ્છીમાંથી આવી સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા જિલ્લામાં એમને મુખત્વે વસવાટ કર્યો છે. અમીરગઢ તાલુકામાં રહેતાં કચ્છી પટેલ ખેતીના વ્યવસાય અર્થે અહીં આવી વસેલાં છે. એમના લગ્નગીતો કચ્છી ભાષાથી પર એટલે ગુજરાતી ભાષામાં જ હવે ગવાય છે. એનું કારણ એ છે કે આ સમાજ વર્ષોથી કંઠોપકંઠ જળવાયેલા લગ્નગીતો એ ગુજરાતી સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે.

૧) “બહેની તું તો કહેતી તી મૈયર રહેવાની સાજન

આવ્યા સાસરે જવાની.....(૨)

માતા—પિતાની તું તો દિકરી રે, જવાની
સાસુ—સસરાની તું તો વહુવારું થવાની.

બહેની તું તો કહેતી તી.....

કાકા—કાકીની તું તો ભત્રીજી રે જવાની
કાકાજી—કાકીજીની તું તો વહુવારું થવાની

બહેની તું તો કહેતી તી.....

મામા—મામીની તું તો ભાણેજ રે જવાની
મામાજી—મામીજીની તું તો વહુવારું થવાની.”

[શબ્દાર્થ : મૈયર—પિયર, વહુવારું—વહુ (સાસરા પક્ષનો સંબંધ)]

ઉપરોક્ત લગ્નગીતમાં એક કન્યા પોતાના પિતાનું ઘર છોડીને અન્યના ઘરે એટલે પરણીને સાસરે જવાની ના પાડે છે. પણ એનો સાજન (પતિ) એને લેવા આવ્યો છે. હવે, એને ગયા વગર છૂટકો નથી. ત્યારે એનો ભાઈ એને કહે છે કે તું તારા મા-બાપની દીકરી હતી હવે સાસુ-સસરાની વહુ થવાની છે. કન્યા હવે કાકા-કાકીની ભત્રીજી, મામા-મામીની ભાણેજ, ફઈ-ફુવાની ભત્રીજી મટીને હવે એ કન્યા સાસરા પક્ષની વહુ થઈ ગઈ છે. કન્યાની જે પિયરની યાદો છે એ બધી જ હવે એ છોડીને ભૂલીને એ નવા ઘરે જવાની છે.

૨) “કોયલડી તારો સરવો સાદ
સરવે સરવે બોલો સીતારામ,
કોયલડી તારો સરવો સાદ.....
કયા દાદાએ કઈ દાદીએ કર્યો કે વિચાર ?
પૈત્રી પરણાવવાનો કર્યો રે વિચાર
કોયલડી તારો સરવો સાદ.....
રવજી દાદાએ, કમળા દાદીએ કર્યો રે વિચાર
પૈત્રી પરણાવવાનો કર્યો રે વિચાર
કોયલડી તારો સરવો સાદ.....
કઈ માતાએ કયા પિતાએ કર્યો રે વિચાર ?
દીકરી પરણાવવાનો કર્યો રે વિચાર
કોયલડી તારો સરવો સાદ.....
રમણપિતાએ, સાવિત્રી માતાએ કર્યો રે વિચાર
દીકરી પરણાવવાનો કર્યો રે વિચાર
કોયલડી તારો સરવો સાદ.....
કોયલડી તારો સરવો સાદ
સરવે સરવે બોલે સીતારામ
કોયલડી તારો સરવો સાદ...”

[શબ્દાર્થ : કોયલડી કન્યાના અર્થમાં વપરાયો છે, સરવો – ધીમો સાદ (મીઠો સાદ)]

ઉપરોક્ત લગ્નગીતમાં કોયલડીનું કલ્પન કન્યાના અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. એક અંતરામાં કન્યાને પરણાવવાનો વિચાર કયા દાદા-દાદીએ કર્યો તો બીજા અંતરામાં એના દાદા-દાદીના નામ આવે છે. લગ્નગીતનો ઉપાડ સંદર છે. કન્યાનો અવાજ કોયલ જેવો મધુર અને આનંદદાયક છે. એ સરવે સરવે એટલે ધીમે ધીમે બોલે છે. એને પરણાવવાનો વિચાર દાદા-દાદી અને તેના મા-બાપ કરે છે એ વિચાર લગ્નગીતના કેન્દ્રમાં જોવા મળે છે.

- ૩) “રોઈ રોઈ આંખો લાલ ન કરીએ.
ચાલોને ભાભી ઘેર રે..... (૨)

સસરો તમારા દશરથ જેવા
સાસુ કૌશલ્યા માત રે.
રોઈ રોઈ આંખો લાલ ન કરીએ.....

ઈકબાલગઢ ગામ રે અયોધ્યા જેવું
ચાલોને આપણે ઘેર રે.....

જેઠ તમારા રામ જેવા
જેઠાણી સીતા માત રે.
રોઈ રોઈ આંખો લાલ ન કરીએ
ચાલોને ભાભી ઘેર રે.....

[શબ્દાર્થ : ઈકબાલગઢ—અમીરગઢ તાલુકાનું ગામ, દેર—દિયર]

ઉપરના લગ્નગીતમાં દિયર ભાભીને સમજાવે છે કે રોઈને આંખ લાલ કરવાની જરૂર નથી. તમારા સસરા દશરથ જેવા છે. સાસુ કૌશલ્યા છે માતા જેવી છે. એ બંને તમને દુઃખ નહિ પડવા દે. જેઠ તમારા રામ જેવા છે અને જેઠાણી સીતા જેવી છે. જે હરહંમેશ તમારા દુઃખમાં સાથ આપશે.

લગ્નગીતમાં આદર્શ પાત્રો સાથે તુલના કરી એક કન્યાને સમજાવવામાં આવે છે કે હવે રોઈશ નહિ તારા સાસુ—સસરા તને દુઃખ નહિ આપે. આમ, ઉપરોક્ત લગ્નગીતમાં કન્યાને કોઈ પણ પ્રકારનું ભાર ના રાખવામાં જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વિદાય લગ્નગીત છે.

- ૪) “મારે આંગણ આસોપાલવના ઝાડ કે બગલાં

ઊડી ગયા રે....

દાદા મોરા જોયા ન જોયા દેશ—પરદેશ
કે દિકરી દઈએ દીધી રે લોલ

દાદા મોરા કરજો ન હવે અફસોસ કે
લેખ મારા લઈ ગયા રે લોલ
મારે આંગણ આસોપાલવ.....

કાકા મોરા જોયા ન જોયા દેશ—પરદેશ કે ભત્રીજી દઈએ દીધી રે લોલ
કાકા મોરા હવે ન કરો અફસોસ કે
લેખ મારા લઈ ગયા રે લોલ

વીરા મોરા જોયા ન જોયા દેશ-પરદેશ
કે બહેનડી દઈએ દીધી રે લોલ
વીરા મારો હવે ન કરો અફસોસ
કે લેખ મારા લઈ ગયા રે લોલ
મારે આંગણ આસોપાલવના ઝાડ.....

[શબ્દાર્થ : મોરા-મારા, દઈએ દીધી-આપી દીધી, આંગણ-આંગણું, વીરા-ભાઈ]

મારા આંગણામાં આસોપાલવના ઝાડ છે પણ તેના પરથી બગલાં ઊડી ગયા છે એ સંદર્ભ દ્વારા આ લોકગીતમાં એવો ભાવ રજૂ થાય છે કે એક ઘરેથી એક કન્યા હવે વિદાય લેવાની છે. દાદાએ જે ગામ જોયું નથી એટલે દૂર દિકરીને મોકલી દીધી છે એટલે હવે કોઈ અફસોસ ના કરતા કારણ કે અફસોસ કરવાથી કોઈ લાભ થવાનો નથી. કન્યા જાતે જ કહે છે કે મારા જ્યાં લેખ લખેલા હતા. ત્યાં મારે જવાનું છે હવે આનો અફસોસ કરીને કોઈ ફાયદો નથી.

આજ રીતે કાકાએ અને તેના ભાઈએ પણ ગામે એ કન્યા જવાની છે એ ગામ જોયું નથી અને તેને એ ગામે મોકલી દીધી છે તો હવે કન્યા એવું કહે છે કોઈ અફસોસ કરતા નહિં.

આમ, આ રીતે ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં લગ્નગીતો વધુ જોવા મળે છે. અમીરગઢ તાલુકામાં કચ્છી સમાજમાં પણ હવે શિષ્ટ ભાષામાં લગ્નગીતો જોવા મળે છે.

➤ માહિતી દાતાઓ :

૧) ઉમેશકુમાર ચંદુભાઈ પટેલ	ગામ : ડાભેલા,	ઉંમર : ૩૦
૨) રંજનબેન કુમુદભાઈ પોળ	ગામ : અમીરગઢ,	ઉંમર : ૩૬

કાંચનજંઘા

પ્રા.વિરેન્દ્રસિંહ એચ. પરમાર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટા ગજના નિબંધકાર તરીકે નામના મેળવનાર પદ્મશ્રી એવોર્ડ પુરસ્કૃત સ્વ. ભોળાભાઈ પટેલે ખૂબ અનેરૂ પ્રદાન અર્પણ કર્યું છે. ૧૯૮૦માં ‘વિદિશા’ નિબંધસંગ્રહ લઈને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી ૧૯૮૫માં બીજો નિબંધસંગ્રહ ‘કાંચનજંઘા’ લઈને આવે છે. જેમાં ત્રીસ જેટલા નિબંધો છે જેને અંગત નિબંધો (Personal Essays) શકાય. આ સંગ્રહના નિબંધોમાં મુખ્ય સંવેદના ભ્રમણની છે. કહી અહીં પ્રવાસ પણ છે અને આંતર પ્રવાસ પણ છે.

ભોળાભાઈ ‘કાંચનજંઘા’માં અસમના સંસ્કૃતિદીપ સમા ‘માઝુલી’ના વિખ્યાત વૈષ્ણવ-સત્રો, સાંચી, હાથીઘાસકારક ‘માનસ’ નું અભયારણ્ય, ધુમ્મસાવૃત્ત કાંચનજંઘા, રેવાને તીરે, ગંગા સાગર, જળ અને અંધકાર, રાજસ્થાન નિકટનાં આબુ, તરણેતરનો મેળો, ગિરિમલ્લિકા, સાત ભાઈ ચંપા, મુમૂર્ષુ નાયિકા, રામૈયારામ, ચંડીદાસ પ્રસંગે, ઘર જેવા નિબંધોમાં ઊઘડે, મહોરે અને વિકસે છે. લેખક સ્થળની સાથે સાથે ત્યાંનો ઈતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ, માનવ સ્વભાવ લોકકથાઓ , પૌરાણીક સંદર્ભો પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. ‘કાંચનજંઘા’ ના નિબંધોમાં લેખકની નિરીક્ષણ શક્તિ, સંવેદનશીલતા અને લાઘવની કળાને નિખાલસતા ધ્યાનાર્હ બને છે.

‘કાંચનજંઘા’ એ ‘સુવર્ણજંઘા’ છે. કાંચનજંઘાનો સૂર્યોદય, તેની તુષારમંડિત આખી પર્વતશ્રેણીનું અદ્ભુત વર્ણન. માત્ર થોડા કલાકો માટે નહિ, દિવસ માટે નહિ, લગાતાર સાત દિવસથી આકાશની આંખો લગભગ બંધ છે. ન સૂર્ય, ન ચંદ્ર. ગીતામાં તમસાવૃત્ત લોકની વાત આવે છે. કદાચ તમસાવૃત્ત તો નહિ, પણ અબ્રાવૃત્ત કે ધુમ્મસવૃત્ત આ લોક છે. કાંચનઆત્મા અને લાલઆત્માનું થયેલું વર્ણન ભાવકોને ગમે તેવું છે.

મજુલી એટલે અસમનો હૃદયદ્વીપ, અસમનો સંસ્કૃતિદ્વીપ સમા વિખ્યાત વૈષ્ણવ-સત્રોનું વર્ણન જોવા મળે છે.

‘ચંડીદાસપ્રસંગે’ નિબંધમાં ચંડીદાસના નન્નૂર ગામની મુલાકાત અને ચંડીદાસ-રામીની પ્રણયકથાનું નિરૂપણ છે. રામી રજકિની હતી તેની સાથે પ્રેમ કરવા બદલ ચંડીદાસે પ્રાયશ્ચિત રૂપે બ્રહ્મભોજન કરાવવાનો દંડ થાય છે. જ્યાં બ્રહ્મભોજન થતું હતું ત્યાં હડધૂત અને રુદ્ધન કરતી ને તે આશ્વાસન કેવી રીતે આપે ? ચંડીદાસના બન્ને હાથ પીરસવામાં રોકાયેલા હતા ત્યારે પ્રિયાને આશ્વાસન આપવા ચંડીદાસને ખભે બીજા બે હાથ ઊગી આવે છે. જાણે ચંડીદાસનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ? આ પ્રીતિએ જ ભક્તિ કરતાં અધિકાર બનાવી પ્રભુ કરતાં માનવમહિમા તરફ ચંડીદાસ વાળ્યા હશે ને કહ્યું હશે :

“સબાર ઉપરે માનુષ સત્ય તારાહ ઉપરે નાઈ.”

એની આગળ ચાલતાં તેઓ આવા રમ્ય સમયની સંભવિતતા વિશે પૂછે છે કે -

“પ્રીતિના નગરમાં વાસ કરવાનો, પ્રીતિનું ઘર બાંધવાનો અને પ્રીતિ જોઈને પડોશી કરવાનો સમય ભવિષ્યમાં આવશે ખરો ?”

‘રામૈયારામ’માં તરણેતરના મેળાનું વર્ણન, કુંડસ્નાનનું દૃશ્ય, ત્યાંના પંથકની ચૌદ-પંદર વર્ષની કિશોરીઓ અને અંતે લેખકે કિશોરીઓને ‘મત્સ્ય કન્યા’ કહી ઓળખાવે છે.

‘સાતઈ પૌષ’માં શાંતિનિકેતનમાં ભરાતો પોષ સાતમના મેળાનું વર્ણન કહી શકાય કે તરણેતરનો મેળો અને શાંતિનિકેતનના મેળાના રમણીય ચિરો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત સાંચીના બૌદ્ધ શિલ્પો, વાઘનું અભયારણ્ય ગણાતો ખરસ્ત્રોતા માનસ નદીનો પ્રદેશ વગેરે નિબંધોમાં કાકાસાહેબ અને ઉમાશંકરનું સ્મરણ કરાવે છે.

‘ઘર’ નિબંધમાં ગામડાનું જૂનું ઘર વેચી દેવાની વાત. એ ઘર સાથેની યાદો અને માતાના એની સાથે સંકળાયેલા સંવેદનો ખૂબ નાજુકતાથી નિરૂપ્યા છે. ઘર ન વેચાવાના નિર્ણયથી ખુશ

થયેલ બાના ચહેરાનું વર્ણન. “વરસાદ પછી ખુલેલા આકાશ જેવું બાનું મોઢું જોઈને જાણે જીરણ ઘર હસી રહ્યું હતું. અદૃષ્ટ ગૃહદેવતાની પ્રસન્નતાનો સૌને સ્પર્શ થયો હતો.” અને એમાંય બા જ્યારે મકાન ખરીદનારને કહે છે, “ભાઈ, હમણાં ખમી જાઓ. આ ઘર આપીશું ત્યારે તમને જ આપીશું.” બાના ઘર સાથેનો પ્રેમ, આત્મીયતા જોઈ શકાય છે. માત્ર બાનો જ નહીં કુટુંબની દરેક વ્યક્તિને એ ઘરની માયા છે. અહીં લેખકે ભાવજગતનું અદ્ભૂત વર્ણન કર્યું છે.

‘રેવાને તીરે’ અને ‘ગંગાસાગર’ જેવા નિબંધોમાં પ્રકૃતિનું રસપાન કરાવે છે. તેમાંય ‘રેવાને તીરે’ ના અંતે “એક હોડી ફરી રેવાના પટ પર નહીં, મારા ચિત્તના પટ પર સરે છે કે પછી હું જ એ હોડી છું અને રેવાના પટ પર વહેવા લાગું છું !”

‘રઢિયાળી રાત’ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ સોજા ગામમાં આસો મહિનાની અજવાળી ચૌદશે ઉજવાના ગરબા અને બાજુના ગામ રૂપાલમાં આસો સુદ નોમે રૂપાલની પલ્લીનું મહત્વ અને એથી વિશેષ તો લેખકને શહેરના આધુનિક ગરબામાં પણ પોતાના ગામ સોજાના ગરબા, ગરબાનું મહત્વ સમજાવે છે. આજે શહેરમાં ભૂલાઈ ગયેલા ગરબા ‘મારી તો કાળકા કાગળ મોકલે રે ! વેરાઈ મા ગરબે રમવા આવો ને.....’

‘તારે માથે તાંબાનું બેડું લવારણ ડંકો વાગ્યો રળિયામણો...’

‘રંગતાળી રંગતાળી રે રંગમાં રંગતાળી’ અને તેમાંય

‘મને મારીને રથડા ખેડ રે બાળા રાજા રે...’ ગરબો તો હૃદય સોંસરવો ઉતરી જાય. આપણને પણ વાંચતા વાંચતા અતીતમાં લઈ જાય.

‘મુમૂર્ષુ નાયિકા’માં લેખક પોતાની ગદ્યશૈલી દ્વારા વશીભૂત કરે છે. ‘કલકત્તા એક મહાનગર નથી, કલકત્તા એક ‘સંસ્કૃતિ’ છે. તેથી એને ‘કલકત્તા સંસ્કૃતિ’ કહી શકાય.’ આ સરઘસનું નગર છે, આ આંદોલનનું નગર છે, આ નાટકોનું નગર છે, કવિતા સાહિત્યનું નગર છે, આ વિદ્યાનું નગર છે. કલકત્તા અત્યંત સુંદર છે, કલકત્તા અત્યંત કુરુપ છે. કલકત્તાના

અનેક ચહેરા છે.

પુસ્તકના અંતભાગમાં રેડિયો પર રજૂ થયેલા ‘ચિંતનમુદ્ર’ વિભાગમાં ચિંતનની મુદ્ર અને શૈલીમાં એક વિધતા અધિક છે. ‘ધારોકે’ માં કલ્પિત પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ જોવા મળે છે. ‘અનિશ્ચિત યાત્રા’થી પુરા થતા નિબંધોમાં સૂત્રાત્મક શૈલીએ લેખકે જે તે વિષય પર રજૂ કરેલું ચિંતન સરળ છતાં માર્મિક બન્યું છે.

ભોળાભાઈ ભલે કવિતાઓ લખી હોય પણ કાલીદાસ, બોદલેર, રિલ્કે, હરીન્દ્ર દવે, પ્રહલાદ પારેખ, ઉમાશંકર જોષી જેવાની પંક્તિઓ સહજ ગુંથાતી આવે છે.

‘મધુર મુરતિ મુરારુ, મને દેખો હૃદયે હામારું
રૂપે અનંત સંગ તુલના તનુ, કોટિ સૂરજ ઊજિયારું...’

‘સુનહ માનુષ ભાઈ
સબાર ઉપરે માનુષ સત્ય -
તારાહ ઉપરે નાઈ’

‘સબ તીર્થ બાર બાર ગંગાસાગર એક બાર’
‘રામ-લખમણ બે બંધવડા રામૈયા રામ !’

‘રે આજ મેં તો દીઠી સાંથાલની નારી !’

‘હે હિમાલય કિધર હૈ ? -

મૈને ઉસ બચ્ચે સે પૂછા

જો સ્કુલ કે બાહર

પતંગ ઉડા રહા થા.'

‘બુઝત શ્યામ કોન તૂ ગૌરી...’

‘એસો એસો હે બૈશાખ’

‘આજ અંધાર ખુશબો ભર્યો લાગતો...’

‘કોઈનો સ્નેહ

ક્યારેય ઓછો નથી હોતો

આપણી અપેક્ષાઓ જ વધારે હોય છે.’

આમ, ‘કાંચનજંઘા’ના નિબંધોમાં સ્થળ વિશેષો, વ્યક્તિવિશેષો, કલાકૃતિવિશેષો, કાવ્યવિશેષો અને પ્રકૃતિવિશેષોની સાથે સાથે સંસ્કૃત તત્સમ પદાવલિ, બંગાળી લાલિત્યની મધુરતા પણ જોવા મળે છે. આ બધા નિબંધો જોતાં નિબંધકાર ભોળાભાઈની જે છબિ ઊપસી છે તે આપણને આશ્ચર્ય અને આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. નિબંધોમાં સાહજિકતા સચ્ચાઈ અને સરળ છતાં સર્જનાત્મક ગદ્ય આપણું મન હરી લે છે. સાચે જ ભોળાભાઈ કહે છે તેમ “ ‘કાંચનજંઘા’ ના કેટલાક નિબંધો મારા હૃદયની નજીક છે - પણ એ નિબંધોમાં શાંતિનિકેતનનો પરિવેશ સહજ રીતે ગુંથાતો ગયો છે.”

ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં પ્રકૃતિ આલેખન

પ્રો.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર

"ઝરણભોમ વિશે જન્મ્યો હતો

સરિત સંગતિમાં ઉછર્યો હતો, "

ઉમાશંકરની આ પંક્તિઓમાં એમના જન્મ સ્થળનો અણસાર મળે છે. ઉત્તર ગુજરાત ઈડર સંસ્થાનના ઝરણાં — નદી — નાળાઓ અને ડુંગરાળ રમણીય પ્રદેશમાં આવેલા બામણા ગામે ઈ.સ.૧૯૧૧ ની ૨૧ મી જુલાઈએ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. જ્ઞાતિગત સંસ્કારો અને ગ્રામીણ નિર્વ્યાજ મનોહર નિર્સર્ગ સૌંદર્યમાં ઉછરેલા ઉમાશંકરનું કવિજીવન પ્રકૃતિમય બન્યું. તેમના 'વિશ્વશાંતિ' (૧૯૩૧) થી લઈને 'સપ્તપદી' અને 'ધારાવસ્ત્ર' (૧૯૮૧) સુધીની કાવ્યધારામાં પ્રકૃતિનું ગાન એક યા બીજી રીતે થયેલું જોઈ શકાય છે.

'વિશ્વશાંતિ' તેમની પ્રથમ રચના છે. જેનું હાર્દ કાવ્ય નાયક — ગાંધીજીનું ઉદાત્ત આલેખન પ્રકૃતિનાં ભવ્ય — રમ્ય તત્વોના સંયોગથી કરીને પ્રકૃતિના વિરાટ સૌંદર્યને માનવ સાથે જોડી આપે છે. કવિનો પ્રકૃતિ પ્રેમ ભોમિયા વિના ડુંગરા ભમવાની, જંગલની કુંજ કુંજ જોવાની, કોતરો, કંદરાઓ, ઝરણાઓને જોવાની મહેચ્છા રાખે છે. પ્રકૃતિનાં સુદર તત્વો સાથે સમભાવ અને સમમેળ દાખવવાની ઝંખના સેવે છે.

"સૂના સરવરિયાની પાળે

હંસાનો હાર મારે ગણવીતી

કાળે ઝૂલંત કોક કોકિલાને માળે

અંતરની વેદના વણવી હતી."

કવિએ પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્વો પર કાવ્યો રચ્યાં છે. ડોલર, ચંપો, ચમેલીનું ગીત પણ ગાયું છે. તો કોકિલાને કંઈક વાર કાવ્યનો અર્ધ અર્પણ કર્યો છે. ઋતુ — ઋતુના રંગ ગાયા છે. વસંત અને વર્ષાના રૂપ વર્ણવતાં થાકતા નથી. ડુંગરને વારંવાર યાદ કરે છે, અને નદીને પણ સંભારે છે. પૃથ્વી અને આકાશનાં ઘણાં સ્વરૂપ કાવ્યમય રીતે આલેખ્યાં છે. 'બળતાં પાણી' માં પ્રકૃતિને અલગ રીતે નિરૂપી કવિ સંવેદના અભિવ્યક્ત પામી છે. 'બે પૂર્ણિમાઓ' માં પૂર્ણિમાના આત્મ સૌંદર્યને અભિવ્યક્ત કર્યું છે.

'કુંજઉરની' માં પ્રકૃતિ અને ઉરની વાત કરી છે. 'પૂનમ મારી એળે ઉગી' રચનામાં પૂનમની પ્રકૃતિ અને કાવ્ય નાયિકાની વેદના એકરૂપ પામે છે. 'ગોરી મોરી ફાગણ ફાલ્યો જાય' માં વિપ્રલંભ શૃંગારનો ફાગ ખિલવે છે. 'ચાલને ચૈત્રની ચાંદની રાતમાં ચાલીએ' રચનામાં ચંદ્રનો કૌમુદી રસ પ્રગટ થયો છે. 'થોડો એક તડકો ઢોળાઈ ગયો આભથી', 'ગ્રીષ્મ ગીતા', મધ્યાહન વગેરેમાં તડકાનું વિવિધ રંગી દર્શન કરાવ્યું છે. 'રાજસ્થાનમાં પસાર થતાં' માં કવિએ વેરાન ઘરતીના તૃણ, ડુંગર, શિખર, પાતાળકૂવા, ખડક, બુરજ, હળ ખેંચતું ઉટ વગેરેનું ચિત્ર આપે છે.

રાત વિશે કવિએ 'નિશીથ' ઉપરાંત અન્ય રચનાઓ કરી છે. 'માઈલોના માઈલો મારી અંદર' કાવ્યમાં કવિએ આંતર બાહ્ય યાત્રા કરાવી છે. બહાર દૂર સરી જતાં ડુંગર, સરીતા, સરોવર, ખેતરો અને અવકાશી તત્વો કવિ ચિત્તમાં ઉતરી જાય છે. વિશ્વના વિશ્વો આરપાર પસાર થાય છે. અવકાશ રસ પીવે છે. પ્રકૃતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય કાવ્ય રૂપે અવતરે છે. 'પંખીલોક' કવિની વિશિષ્ટ રચના છે.

'કાન જો આંખ હોય તો

શબ્દ એને પ્રકાશ લાગે'

કહિને કવિ પંખીલોક શબ્દનું સૌંદર્ય અને સંગીત રજૂ કરે છે. 'પરોઢે ટહુકો' કાવ્યમાં ટહુકો અને પ્રભાતના શબ્દો વિશે ઉત્પ્રેક્ષ કરે છે. 'ગંગોત્રીમાં ગાંધીયુગની કવિતા સાથે ચિરંતન પવિત્રતા માંગલ્યની અને સૌંદર્યની કવિતા છે. 'નિશીથ' માં પ્રકૃતિ અને પ્રણય સાથે સંસ્કૃતિનું ચિંતન 'ગીત ગોત્યું' માં હૃદયના ગીતને પ્રકૃતિના તત્વોમાં શોધ કરી છે. 'દૂર શું ? નજીક શું ?' રચનામાં પ્રવૃત્તિ આરંભ કરનારને પછી કોઈ સ્થળનું બંધન રહેતું નથી. એ પછી પાસે હોય કે દૂર હોય જેનું સુંદર હોડી અને કીનારાના પ્રતીક દ્વારા ધ્યેયરત મજલની ખુમારીનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'ગુજરાત મોરી મોરી' ગીતમાં ગુજરાત પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે. એ ભૂમિની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિનું ગાન કરી માનવ સમૃદ્ધિની અણમોલતા રજૂ કરી છે. 'રખડુનું ગીત' માં બાળક — માતા પ્રત્યે પોતાની રખડવાની ભાવના વ્યક્ત કરતાં કહે છે.

'ખોળીશ મા ઘરતીને બ્હોળે રે ખોળલે

હું જો ભળી જાઉં ભેળો હો માવડી,

ખોવાયો ઘરતીને આગણે'

પોતાની પ્રવૃત્તિના ઉત્સાહમાં એ ઘરતીના કોઈને કોઈ ભાગમાં અવશ્ય રખડતો હશે. તેવા તારા બાળકની શોધ કરીશ નહીં. ઘરતીની સેવા ભાવના અહીં અભિવ્યક્ત પામી છે. 'છેડલો ઉડે પવનમાં'

કાવ્યમાં સખીના પ્રણય ભાવને પવનમાં બહેરાતા પાલવનું ચિત્ર યોવન પ્રતિકાત્મકતાથી આલેખ્યુ છે. 'મનગમતી' માં પ્રેયસીના લાવણ્યમય દેહનું સૌંદર્ય 'મે તો દીઠી પૂનમને પોપચે રાજ મન ગમતી' કહી પ્રકૃતિમય રજૂ કર્યું છે. 'અંબોડલે' રચનામાં કોમળ ફુલની અભિલાષા નિરૂપી છે. 'સાબરનો ગોઠિયો' વિશિષ્ટ પ્રકારની રચના છે. 'મોરલો' અને મ્હોર્યા માંડવા' પ્રેમ નિરૂપણનાં ગીતો છે. 'નવરંગી વાદળી' કાવ્યમાં નૂતન જીવનની અભિલાષા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. 'વસંતનાં ફૂલડાં' કાવ્યમાં એકાએક વસંતની પ્રગટેલી આશાની મુગ્ધતા પ્રકૃતિના તત્વો દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. 'એવી એક સવાર' ને સુંદર પ્રતીક દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

'નિશીથ' કાવ્યમાં કવિ ઉમાશંકર જોશીએ મધ્યરાત્રિનું રુદ્ર – રમ્ય આલેખન કર્યું છે. મધરાતને નટરાજ શિવનું સ્વરૂપ આપી આલેખન કર્યું છે. કવિએ નિશીથને રુદ્ર – રમ્ય નર્તક શિવજીનું ભવ્ય રૂપ આપી તેની સાથે જ શંકરનો બધોજ અસબાબ રજૂ કર્યો છે. પૃથ્વીની પાદપીઠ પર પગની ઠેક લેતોને દૂરના તારલાઓ સાથે તાલી દેતો નટરાજ નિશીથ રૂપે ભવ્ય લાગે છે. આમ, 'નિશીથ'ની રચનાઓ પ્રકૃતિના તત્વોને એક યા બીજી રીતે પોતામાં સમાવી લેતી જોઈ શકાય છે.

'પ્રાચીના' એ પ્રાચીન કથાનકોના સંવાદ કાવ્યો લઈને આવે છે. 'મહાપ્રસ્થાન' માં કવિતા પદ્યનાટકનું રૂપ લઈને આવે છે. જેમાં કવિની પ્રયોગ સિધ્ધિ જોવા મળે છે. 'વસંત વર્ષા' માં માત્ર ઋતુકાવ્યો જ ન લેતા જીવનના વિવિધ રંગોને નિરૂપતાં કાવ્યો છે. 'ધારાવસ્ત્ર', 'સપ્તપદી' માં ભાવવાહી ચિંતન અને પ્રકૃતિ નિરૂપણ ધ્યાનકર્ષક બન્યાં છે. 'પ્રાચીના', 'આતિથ્ય', 'અભિજ્ઞા' જેવા કાવ્યગ્રંથોમાં પણ પ્રકૃતિ નિરૂપણની તક કવિ છોડતા નથી.

આમ, તો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અને વિષય વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ તેમનું કાવ્ય સર્જન અતિ મહત્વનું બની રહે છે. એકંદરે ઉમાશંકર જોશી ચિંતન પ્રધાન ઉર્મિકવિ છે. પછી એ ચિંતન વિશ્વશાંતિનું રાષ્ટ્રભાવનાનું, પ્રણયનું, આત્મનું હોય કે પછી પ્રકૃતિનું ચિંતન હોય પણ ઉમાશંકર જોશી ગાંધીયુગના પ્રખર પ્રકૃતિ કાવ્યોના કવિ તરીકે ગણના પામ્યા છે. અહીં કવિનો પ્રકૃતિ પ્રેમ તેમની રચનાઓમાં અભિવ્યક્ત પામ્યો છે. જે પ્રકૃતિની રમ્યતામાં કવિને પ્રભુની દીવ્યતા – ભવ્યતાના દર્શન કરે છે. સમગ્ર પ્રકૃતિના તત્વોમાં પરમ તત્વની હરદમ ઝંખના કવિએ કરી છે. માટે જ તો પ્રકૃતિના લાડકવાયાનું જતન કરવાનું સૂચવે છે.

ભારતમાં શિક્ષણનો વિકાસ : એક વિહંગાવલોકન

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી

ગ્રંથપાલ

મનુષ્યની સુષુપ્ત શક્તિઓને વિકસાવવામાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે જેના ધ્વારા કેળવણી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં સુષુપ્ત શક્તિઓ જાગૃત કરવા માટે ઉપદેશ, માર્ગદર્શન, તાલીમ આપે તે શિક્ષણ. શિક્ષણ એ જ્ઞાન તાલીમ અને માહિતી એ ત્રણે શિરોબિંદુની એવી આકૃતિ છે કે જેમાં પરસ્પર આંતરક્રિયા ધ્વારા વિચારોની આપ-લે થાય છે. આમ, વિચારોની આપ-લે ધ્વારા વ્યક્તિને કેળવવાની પ્રક્રિયા એટલે શિક્ષણ. શિક્ષણ વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ તથા સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના ઉત્થાન માટે અનિવાર્ય છે. શિક્ષણએ માનવ શક્તિના ઘડતર માટેની એક પ્રક્રિયા છે. શિક્ષણ વિશે વિવેકાનંદ જણાવે છે કે "Education is a manifestation of profecation already reached in man." ¹

ભારતમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થાની વિકાસ રેખા :-

ભારતમાં શિક્ષણ પરંપરા ઘણી પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન ભારતની શિક્ષણ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે ગુરુકુળો સ્વરૂપે વિકસિત થઈ હતી. ભારતીય શિક્ષણ પરંપરા સૌથી પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. આ બાબતની નોંધ રવિન્દ્રનાથ અગ્નિહોત્રીએ તેમના પુસ્તક 'આધુનિક ભારતીય શિક્ષા : સમસ્યાઈ ઔર સમાદ્યાન' માં થોમસ એફ ડબલ્યુના વિચારો નોંધે છે કે 'ભારતમાં શિક્ષણએ કોઈ નવી વાત નથી વિશ્વમાં એવો કોઈ દેશ નથી જ્યાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિ શિક્ષણ પ્રત્યેનો પ્રેમનો ઉદ્ભવ તેના જેટલો પ્રાચીન હોય અને તેનો પ્રભાવ આટલા લાંબા સમય સુધી ટકી રહ્યો હોય તથા શક્તિશાળી હોય'² શિક્ષણની વિકાસગાથા છ તબક્કામાં વિકાસ પામેલી જોવા મળે છે. જે નીચે મુજબ છે.

૧. Singh, Yogesh kumar and Nath, Ruchika, History of Indian Education system. New

Delhi : A.P.H. Publishing corporation 2005 . 5

૨. અગ્નિહોત્રી, રવીન્દ્ર. આધુનિક ભારતીય શિક્ષા : સમસ્યાઈ ઔર સમાદ્યાન. ચૌથાં સંસ્કરણ.

જયપુર : રાજસ્થાન હિન્દી ગ્રંથ અકાદમી. ૨૦૦૭ ૪ થી ૬

૧. વૈદિક શિક્ષણ પ્રણાલી
૨. બૌદ્ધ અને જૈન શિક્ષણ પ્રણાલી
૩. મુસ્લીમકાળનું શિક્ષણ
૪. બ્રિટિશ શાસનકાળનું શિક્ષણ
૫. સરકારી નિયંત્રણ અને મુક્ત શિક્ષણ
૬. સ્વતંત્ર ભારતમાં શિક્ષણ

૧. વૈદિક શિક્ષણ પ્રણાલી :-

વેદ અને વેદ આધારિત સાહિત્ય જેમાં ઉપનિષદ ધર્મસૂત્ર, સ્મૃતિ, સુભાષિત સંગ્રહ, બ્રાહ્મણગ્રંથ વગેરેમાં જે જ્ઞાન સંગ્રહાયેલ છે. તેનો શિક્ષણ સ્ત્રોત તરીકે ઉપયોગ થતો. જંગલમાં નદી કિનારે કે પર્વત ઉપર ગુરુકુળમાં બાળકો ગુરુ સાથે જ રહીને વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા. શિક્ષણ યાદ શક્તિ ઉપર આધારિત હતું. પ્રો.અલ્તેકરે આ શિક્ષણના ઉદ્દેશ ધાર્મિક ભાવના વિકસાવવી, ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવું, વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવો, સામાજિક કર્તવ્યો, સંસ્કૃતિની જાળવણી અને પ્રસાર, સામાજિક વિકાસ સંબંધિત જણાવ્યા છે.

૨. બૌદ્ધ અને જૈન શિક્ષણ પ્રણાલી :-

— બૌદ્ધ શિક્ષણ પ્રણાલી :-

ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ સમયે વૈદિક ધર્મ નષ્ટ થવા પામ્યો હતો. ધાર્મિક ભાવનાનું પતન થયું હતું. યજ્ઞોમાં હિંસા થવા લાગી, વર્ણવ્યવસ્થા કર્મના આધાર પર રચાવા લાગી તથા શુદ્રો સાથે દુર વ્યવહારો થવા લાગ્યા હતા. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસારની સાથે બૌદ્ધ શિક્ષણ પ્રણાલી આકાર પામી.

ગૌતમ બુદ્ધે માનવ જીવનનું લક્ષ નિર્વાણ (મોક્ષ) છે તેવો ઉપદેશ આપતા બૌદ્ધ શિક્ષણનો પ્રભાવ પડ્યો.

— જૈન શિક્ષણ પ્રણાલી :-

મહાવીર સ્વામી વર્ધમાને જૈન ધર્મ સ્થાપ્યો જેને આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલી ઈ.સ.

પૂર્વે ૫ મી સદીમાં આકાર પામી આ શિક્ષણ પ્રણાલી ગૃહસ્થી ધર્મ અને સાધુ ધર્મ બંને માટે અલગ અલગ શિક્ષણ વ્યવસ્થા સૂચવે છે. શિક્ષણ ત્રણ રત્નો સાચી દષ્ટિ, સાચુ જ્ઞાન અને સાચુ આચરણ તથા પાંચ વ્રતો કોઈને હાનિ ન પહોંચાડવી, જુઠું ન બોલવું, ચોરી ન કરવી, સવાશ્રય અને ત્યાગ ઉપર રચાયેલ છે. અહિંસા જૈન ધર્મે ગૃહ ઉડાણની સ્વીકારે છે.

પ્રાચીન સમયના પ્રમુખ શિક્ષણ કેન્દ્રો :-

પ્રાચીન ભારતમાં ઘણાં સમય સુધી શિક્ષણ ખાનગી શિક્ષકો દ્વારા આપવામાં આવતું હતું. અને આવા શિક્ષકો સમગ્ર દેશમાં રહેતા હતા પરંતુ તેમના કામમાં સરળતા મળી રહે તે માટે તેઓ રાજધાની કે પ્રસિધ્ધ તીર્થ સ્થળોએ વિસ્તૃત સંખ્યામાં એકત્રિત થતા આવા કેન્દ્રો ભારતમાં તક્ષશિલા, પાટલીપુત્ર, કનોજ, મિથિલા, અણહિલવાડ પાટણ, માલમેડ, કલ્યાણી અને તાંજોર, કોચીપુરમ જેવા નગરો પ્રસિધ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્રો બન્યા. આ ઉપરાંત તીર્થ સ્થાનો જેવા કે વારાણસી, નાશિક, બનારસ અને ગંગા સાગર જેવા પ્રખ્યાત વિદ્યાકેન્દ્રો બન્યા. કોઈક વખત રાજાઓ બ્રાહ્મણોને નવા સ્થળોએ આવી વસવાને નિમંત્રણ આપીને વિદ્વાન બ્રાહ્મણો વસાહતો સ્થપાતા અને તેમના ગુજરાન માટે સગવડ કરતા અને આવા ગામને અગ્રહાર ગામ તરીકે ઓળખાતા અને જે વિદ્યાકેન્દ્ર બનતા. આવા શિક્ષણકેન્દ્રો અને સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે.

તક્ષશિલા :-

તક્ષશિલાએ પ્રાચીન ભારતમાં વધુમાં વધુ મહત્વનું અને પ્રાચીન વિદ્યાકેન્દ્ર હતું રાવલપિંડીથી લગભગ ૨૦ માઈલ પર આવેલ હતું તેની સ્થાપના ભરતે કરી હતી અને તેના પુત્ર તક્ષને અહીં રાજા તરીકે મુકવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપરથી આ વિદ્યાકેન્દ્રનું નામ તક્ષશિલા પડ્યું હતું. ઈ.સ. પૂર્વે ૭ મા સૈકામાં આ વિદ્યાકેન્દ્ર પ્રખ્યાત વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે જાણીતું હતું. તક્ષશિલામાં આધુનિક અર્થની યુનિવર્સિટી કે મહાવિદ્યાલય ન હોતા તે માત્ર શિક્ષણનું કેન્દ્ર હતા તેમાં મોટી સંખ્યામાં પ્રસિધ્ધ આચાર્યો હતા અને તેમની પાસે ભારતભરમાંથી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચશિક્ષણ લેવા આવતા. તક્ષશિલાના વિશ્વવિખ્યાત આચાર્યો નીચે ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ઉચ્ચશિક્ષણ માટે તક્ષશિલા જતા અને લગભગ ૧૬ વર્ષની વયે તેમને પ્રવેશ મળતો અને તેઓ સામાન્ય રીતે ગુરૂના ઘરમાં રહેતા. તક્ષશિલામાં વિદ્રતા માટે ત્રણ

વેદો, વ્યાકરણ દર્શન અને ૧૮ શિલ્પો જેવા મુખ્ય વિષયોનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો.

વારાણસી :-

પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં યાત્રાના કે વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે વારાણસીનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી કારણકે ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને બંગાળ સુધી પહોંચતા વૈદિક ધર્મને સૈકાઓ લાગ્યા હતા અને ઉપનિષદ કાળમાં વારાણસી આર્ય સંસ્કૃતિનું અને ધર્મનું કેન્દ્ર હતું. વારાણસીના વિખ્યાત આચાર્યો ત્રણ વેદો અને ૧૮ શિલ્પોના અભ્યાસ માટે શાળાઓ ચલાવતા.

ઈ.સ.પૂર્વે ૭ મા સૈકામાં ભારતમાં વારાણસી સૌથી વધુ પ્રસિધ્ધ કેન્દ્ર હતુ તેને પરિણામે બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશને સૌપ્રથમ પ્રચારમાં મુકવા માટે તેને પસંદ કર્યુ. વારાણસીના પાદરમાં સારનાથ મઠ પ્રસિધ્ધ વિદ્યા કેન્દ્ર બન્યો જેમાં ૧૫૦૦ ભિખ્ખુ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ઈ.સ. ૧૨ મા સૈકા સુધી એ બૌદ્ધવિદ્યા અને તીર્થના પ્રસિધ્ધ સ્થળ તરીકે ચાલુ રહ્યો.

ઈ.સ. ૧૧ મા સૈકામાં ભારતમાં કાશ્મીર અને વારાણસી બે જ શિક્ષણ કેન્દ્રો તરીકે પ્રસિધ્ધ હતા. ઈ.સ. ૧૨૦૦ માં વારાણસી મુસ્લિમ અમલ નીચે આવ્યું. ૧૭ મા સૈકામાં વારાણસીને વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે વર્ણવતા બર્નિયર કહે છે કે "વારાણસી એક પ્રકારની યુનિવર્સિટી છે પણ આપણે ત્યાં છે તેવી કોલેજો કે નિયમિત વર્ગો નથી પણ એ પ્રાચીનોની શાળાઓ સાથે બહુ મળતી છે. ગુરૂઓ શહેરમાં જુદા જુદા ભાગોમાં ખાનગી ઘરોમાં વસે છે કેટલાક ગુરૂને ચાર અને કેટલાકને પાંચ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. બહુ પ્રસિધ્ધ હોય તેની પાસે ૧૨ કે ૧૪ હોય પણ આ તો વધુમાં વધુ સંખ્યા ગણાય છે."૩

૩. અગ્નિહોતી, રવીન્દ આદ્યુનિક ભારતીય શિક્ષા : સમસ્યાર્ણ ઓર સમાધાન ચૌથા સંસ્કરણ જયપુર : રાજસ્થાન હિન્દી ગ્રંથ અકાદમી ૨૦૦૭, ૧૪ થી ૧૮

નાલંદા :-

નાલંદા પટણાથી લગભગ ૫૫ માઈલ દૂર આવેલ છે. નાલંદાનો વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે આવિષ્કાર લગભગ ઈ.સ. ૪૫૦ માં થયો છે. શુક્રાદિત્યે (ઈ.સ. ૪૧૪ – ૪૫૫) ત્યાં એક મઠની સ્થાપના કરી અને તેને દાન આપીને નાલંદાની મહત્તાનો પાયો નાખ્યો હતો.

ઈ.સ. ૬૭૫ માં નાલંદામાં લગભગ ૩૦૦૦ થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા જ્યારે સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં દાયકામાં નાલંદાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૦૦૦ હતી.

વલભી :-

સૌરાષ્ટ્રના આજના વળા (વલભીપુર) પાસે આવેલ વલભી એક ગુજરાતની સાતમી સદી દરમ્યાનની પ્રાચીન રાજધાની હતી. સાતમા સૈકામાં એક વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે પ્રસિધ્ધ હતું. ઈ.સ.૬૪૦ માં ત્યાં લગભગ ૧૦૦ મઠો હતા અને ૬૦૦૦ ભિખ્ખુ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. વલભીના સ્નાતકો વહીવટી ખાતાની જગ્યાઓ ઉપર નિમાતા. ધર્મ, અર્થશાસ્ત્ર, નામુ અને સાહિત્ય જેવા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું. પ્રસિધ્ધ વિદ્વાનોના નામ તેના ઉંચા દરવાજા ઉપર સફેદ અક્ષરમાં લખાતા.

વિક્રમશીલા :-

રાજા ધર્મશાળે ૮ મા સૈકામાં સ્થપાયેલ વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠ ચાર સૈકાથી વધુ સમય સુધી પ્રસિધ્ધ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાકેન્દ્ર હતું. બારમા સૈકામાં ત્યાં ૩૦૦૦ ભિખ્ખુ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. મહાવિદ્યાલયમાં સમૃદ્ધ અને વિશાળ ગ્રંથલાય પણ હતું જેની પ્રશંસા એના મુસ્લીમ વિધવન્સકારીઓએ પણ કરી હતી.

વ્યાકરણ, તર્ક, તત્ત્વમીમાંસા, તંત્ર અને ક્રિયાકાંડ જેવા મુખ્ય વિષયોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો બંગાળના શાસક રાજા તરફથી વિક્રમશીલાના વિદ્યાર્થીને એમના અભ્યાસના અંતે પદવી કે ઉપાધિઓ અપાતી.

ઈ.સ.૧૨૦૩ માં બખ્તિયાર ખીલજીએ આ વિદ્યાપીઠને કિલ્લો સમજીને નાશ કર્યો હતો.

આ ઉપરાંત હિંદુ મંદિરો ઉચ્ચશિક્ષણના કેન્દ્રો ૧૦ મા સૈકાથી બન્યા તેમ જોવા મળે છે. જેમાં સલોતગી મંદિર મહાવિદ્યાલય, એણાપિરમ્ મંદિર મહાવિદ્યાલય, તિરુમુકકુલ મંદિર મહાવિદ્યાલય તિરુવોરિપુર મંદિર મહાવિદ્યાલય, મલ્કાપુરમ મંદિર મહાવિદ્યાલય વગેરે મહાવિદ્યાલયો હતા. વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે અગ્રહાર ગામોમાં, કાદિપુર અગ્રહાર, સર્વજ્ઞાપુર અગ્રહાર, અણહિલવાડ પાટણ વગેરે વિદ્યાધામ તરીકે ઓળખાયા છે.

૩. મુસ્લિમકાળનું શિક્ષણ :-

ઈસુની આઠમી સદીમાં ભારતમાં ધન દોલત લૂટવાના હેતુથી મુસલમાનોના આક્રમણો ભારતમાં શરૂ થયા હતા. શરૂઆતમાં તેઓ લૂટ કરી અરબસ્તાન પાછા જતા હતા. આ

સમય દરમ્યાન ભારતમાં મૂર્તિ પૂજાનું વર્ચસ્વ વધવા લાગ્યું હતું. વૈદિક ધર્મ, યજ્ઞ, મંત્રોચારનું સ્થાન, પાઠપૂજા, મૂર્તિની પૂજા વગેરે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પરંતુ આ સમય દરમ્યાન ભારતમાં રાજાઓ વચ્ચે વિખવાદ, વેરઝેર વધવા લાગ્યા હતા તેનો ગેરલાભ મુસલમાનોએ ઉઠાવી લૂંટ કરી ચાલ્યા જવાને બદલે શાસન પ્રસ્થાપિત કરવા પ્રેરાયા પરિણામે મહમંદ ઘોરીથી બહાદુર ઝફર સુધીના ૫૫૦ વર્ષ દરમ્યાન ભારતના વિવિધ ભાગોમાં તેમણે શાસન કર્યું.

મુસ્લિમ શાસન દરમ્યાન ઈસ્લામધર્મનો પ્રચાર કરવા તથા મુસલમાનોને સાચા મુસલમાનો બનાવવા ઈસ્લામધર્મ શિક્ષણ આવશ્યક ગણી મસ્જિદ સંલગ્ન મદ્રેસા તથા મકબરાઓમાં શિક્ષણ અપાવા લાગ્યું હતું.

ઈસ્લામ ધર્મ શિક્ષણના હેતુ મુસલમાનોમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો, ઈસ્લામધર્મનો પ્રચાર કરવો, ઈસ્લામધર્મના કાનૂનનો પ્રચાર કરવો, શાસનને મજબૂત કરવું વગેરે હતા.

ધાર્મિક શિક્ષણમાં ઈસ્લામ ધર્મ, ઈસ્લામ કાનૂન ઈસ્લામનો ઇતિહાસ વગેરેનું ઉંડાણપૂર્વક ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું આ ઉપરાંત અરબી, ફારસી, સાહિત્ય વ્યાકરણ, યુનાની ચિકિત્સા, ઇતિહાસ વગેરેનું સમાજ ભોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ શિક્ષણ મેદ્રસામાં અપાતુ જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણ મકબરાઓમાં આપવામાં આવતું જેમાં કુરાનની આચારો અને કલમાઓ કંઠસ્થ કરાવવામાં આવતી.

૧૨ મી ૧૩ મી સદીમાં મુસલમાનોનું આગમન તથા પુસ્તકો લખવામાં કાગળનો ઉપયોગ થતાં ગ્રંથલાયોના વિકાસમાં નવો વળાંક આવ્યો.

૪. બ્રિટિશ શાસનનું શિક્ષણ :-

ભારતનું શિક્ષણ આજે આપણે જે સ્વરૂપે જોઈ રહ્યા છીએ તેની શરૂઆત બ્રિટિશકાળ થઈ હતી. ૧૮૧૩ માં સૌ પ્રથમ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ શિક્ષણ માટે ૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. પરંતુ ૧૮૩૩ સુધી આ બાબત વિવાસ્પદ રહી અને ૧૮૩૩ માં લોર્ડ મેકોલે શિક્ષણ સમિતિના અધ્યક્ષ બન્યા અને ૧૮૩૫ માં તેમણે એક ઘોષણાપત્ર રજૂ કર્યું અને લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકે આ ઘોષણાપત્રની તમામ બાબતોનો સ્વીકાર કરી તેનો અમલ કર્યો. ઈ.સ. ૧૮૫૩ માં કમ્પનીના આ ઘોષણા પત્ર બદલવાની જરૂરીયાત જણાઈ અને ૧૮૫૮ માં કંપનીએ પોતાની ભારતીય શિક્ષણનીતિની ઘોષણા કરી. જેના અધ્યક્ષ ચાર્લ્સ વુડ હતા આપી

તેમના નામ ઉપરથી ઘોષણાપત્ર પ્રસિધ્ધ થયું. વુડના ઘોષણાપત્રને ભારતીય શિક્ષણના મેગ્નાકાર્ટા તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે. જેમાં મુખ્યત્વે પ્રાથમિક વિદ્યાલયો, મધ્યમિક સ્કૂલો અને હાઈસ્કૂલો ખોલવી, મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના, લોકશિક્ષણ વિભાગની સ્થાપના, શિક્ષિત વ્યક્તિઓને સરકારી નોકરી આપવી, નૌતિક બૌદ્ધિક અને આર્થિક વિકાસ થાય, શાસન મજબૂત બને તેવા રાષ્ટ્રભક્તિ વ્યક્તિઓનું નિર્માણ કરવું, ઉચ્ચશિક્ષણ માટે માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓને છૂટ છાટ, કલકતા, મુંબઈ અને મદ્રાસમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના, ભારતીય ભાષામાં પુસ્તકલેખન અને પ્રકાશની સલાહ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો.

૫. સરકારી નિયંત્રણ અને મુક્ત શિક્ષણ :-

— ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન કમિશન (હંટર કમિશન) ૧૮૮૨ :-

હંટર કમિશને પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર ભાર આપતાં તેની ભલામણોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી સ્થાનિક સંસ્થાઓને સ્વીકારવા જણાવ્યું અને અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ પદ્ધતિ સ્થાનિક જરૂરિયાતના ધોરણે માતૃભાષામાં અપાવવું જોઈએ તેમ જણાવ્યું.

આમ, ૧૯ મી સદીના અંત ભાગમાં ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો ઉન્માદ શરૂ થયો. ૧૮૮૫ માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. ૧૮૮૦ માં ગુરૂકુળ કાંગરી વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ તેને પગલે ઘણી સંસ્થાઓ શરૂ થઈ.

લોર્ડ કર્ઝન અને શિક્ષણ સુધારણા :-

લોર્ડ કર્ઝન વાઈસરોય તરીકે આવતા તેમણે શિક્ષણમાં ઘણા સુધારા કર્યા અને શિક્ષણ નીતિ ઘડી. તેમની શિક્ષણ નીતિમાં પ્રાથમિક શિક્ષણને વધુ ભાર આપ્યો. શારિરીક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવાં બાળમંદિરો શરૂ કરવા તથા શાળાઓને ગ્રાન્ટ આપવા અને પગાર પરિણામ આધારિત હોવા જોઈએ આ બાબતો પર ભાર આપ્યો. માધ્યમિક શિક્ષણ સંદર્ભે હંટર કમિશન દ્વારા શિક્ષણ ઉપર નિયંત્રણ અને ગુણવત્તાલક્ષી વૃદ્ધિમાં ફેરફાર કર્યો.

ઉચ્ચશિક્ષણ :-

૧૮૫૭ ના સંગ્રામબાદ ભારતમાં બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીને સમાંતર ત્રણ યુનિવર્સિટીઓની શરૂઆત થયેલ. આ યુનિવર્સિટીઓની કાર્ય પદ્ધતિ શિક્ષણ સુધારણા સંદર્ભમાં લોર્ડ કર્ઝન ૧૮૦૨ માં ભારતમાં ઉચ્ચશિક્ષણની પરિસ્થિતિ તથા તેની ઉણપો દૂર કરી વિકાસ માટે

સૂચનો પ્રાપ્ત કરવા લોર્ડ રોબર્ટ રેલેની અધ્યક્ષતામાં કમિશનની રચના કરવામાં આવી. સદર કમિશને યુનિવર્સિટીઓની માન્યતા અને કાર્ય પ્રદેશ નક્કી કરવા, યુનિવર્સિટી સંલગ્ન કોલેજોનું યુનિવર્સિટી ધ્વારા નિયંત્રણ અને તપાસ, અદ્યતન ગ્રંથાલયની સુવિધા, અભ્યાસક્રમ અને પરીક્ષામાં નોંધપાત્ર સુધાર કેન્દ્રીય કોલેજોની જોગવાઈ કરવી કે જેમાં કોલેજોનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા ઈચ્છતા હોય તેમને વધુ અભ્યાસ માટેની સુવિધા પુરી પાડવી. બી.એ.નો અભ્યાસક્રમ ૩ વર્ષનો રાખવો. અંગ્રેજી એમ.એ. ના અભ્યાસક્રમમાં ભારતીય અથવા શાસ્ત્રીય ભાષા દાખલ કરવા સુચવ્યું. એક્સ્ટર્નલ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશ સેનેટ ધ્વારા મંજૂર થવો જોઈએ વગેરે.

ઉચ્ચશિક્ષણ સંદર્ભમાં કેટલીક આવકારદાયીક ભલામણો હતી જેનો સ્વીકાર કરી લોર્ડ કર્ઝને ૧૯૦૪ માં Indian University Act 1904 પસાર કરાવ્યો. આમ લોર્ડ કર્ઝન શિક્ષણ સુધારાવાદી વાઈસરોય ગણાય છે.

કલકત્તા યુનિવર્સિટી પંચ (૧૯૧૭-૧૯)

લોર્ડ કર્ઝનના શિક્ષણ સુધારાના પગલે સુધારણાના પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા. આમ છતાં પરિસ્થિતિમાં ખાસ સુધારો થયો નહીં. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સતત વધારાને પરિણામે સુધારાની ધારી અસર ન થતાં તથા કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ અનુસ્નાતક વિભાગ શરૂ કરતાં તાત્કાલીન કલકત્તા યુનિવર્સિટી પંચ નિમવાની આવશ્યકતા સર્જાઈ. ભારત સરકારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સ્થિતિ, અનુસ્નાતક શિક્ષણ અને આવશ્યકતાઓની તપાસ કરવા ડૉ.માઈકલ ડી. સેડલરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિટીની રચના કરવામાં આવી. જેને કેટલીક ભલામણો કરી જેમાં માધ્યમિક શિક્ષણ દોષ દૂર કરવા દરેક પ્રાંતમાં શિક્ષણબોર્ડની સ્થાપના કરવી, કોલેજ શિક્ષણ ૩ વર્ષનું કરવું, કલકત્તા યુનિવર્સિટીના દોષો દૂર કરવા અને સંખ્યા ભારણ ઘટાડવા ઢાકામાં તાત્કાલીન એકાત્મક શિક્ષણ વિશ્વવિદ્યાલય શરૂ કરવી, પ્રોફેસર અને રીડરની પસંદગી માટે પસંદગી સમિતિની રચના કરવી વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

આમ, આ પંચની વ્યવહારિક ભલામણો હોઈ લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં સુધારા થતા રહ્યા તથા નવી યુનિવર્સિટીઓ શરૂઆતથીજ આ સુધારા લાગુ પડતી ગઈ.

આ ઉપરાંત હાર્ટોગ સમિતિ (૧૯૨૭-૨૮), એલટ રિપોર્ટ (૧૯૩૬-૩૭), વિદ્યા શિક્ષણ સમિતિ (૧૯૩૭ નઈ તાલીમ) તથા યુદ્ધોત્તર શિક્ષણ વિકાસ યોજના સાર્જન્ટ યોજના - ૧૯૪૪ ધ્વારા પણ ભારતમાં શિક્ષણ સુધારણા માટેના પયાસો થયા.

૬. સ્વંત્ર ભારતમાં શિક્ષણ :-

આઝાદી સમયે ભારતમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સંખ્યા ૨૦ હતી તથા ૧૮૨૪૧ જેટલી માધ્યમિક શાળાઓ હતી. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી દેશની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં નવો વળાંક લઈ રહી હતી. આ બદલાતી પરિસ્થિતિ સાથે પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ :-

ભારતમાં સાપ્રંત પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રારંભ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની ધ્વારા કરવામાં આવેલ પરંતુ તેનું યોગ્ય વ્યવસ્થાપન ૧૮૩૫ માં મેકોલાના ઘોષણાપત્રથી થઈ એમ કહી શકાય. આઝાદી બાદ ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૪૫ માં ૧૪ વર્ષ સુધીના બાળકને મફત ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરવું. આ સંદર્ભમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જે પ્રયત્નો થયા તેમાં કરાંચી યોજના ૧૯૫૯ ની ભૂમિકા મહત્વની કહી શકાય જેમાં એશિયાઈ દેશોની પરિષદમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના ધ્યેયો નક્કી કરવામાં આવ્યા. આ સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ઈશ્વરભાઈ પટેલ સમિતિ (૧૯૭૭) નિમવામાં આવેલ જેની ભલામણોમાં ઔપચારિક અભ્યાસના સાધન ઉપલબ્ધ કરાવવા, સામાજિક, પ્રાકૃતિક, વિજ્ઞાનોમાં અવલોકન અધ્યયન અને પ્રયોગ ધ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

અલબત્ત સક્રિય પ્રયત્નો છતાં ટાંચા સાધનો ગરીબી અજ્ઞાનતાને કારણે હજુ ૧૦૦ % મફત ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું નથી. દશમી યોજનામાં આ માટે સર્વ શિક્ષા અભિયાન (૧૯૮૮), મધ્યાહન ભોજન યોજના, જનશાળા, શિક્ષણ ગેરંટી યોજના, અભિનવ શિક્ષણ યોજના, ઓપરેશન બ્લેકબોર્ડ યોજના વગેરે યોજનાઓ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા અમલમાં મુકવામાં આવી છે. પ્રવેશોત્સવ જેવા કાર્યક્રમ ધ્વારા બાળકોને પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે છે તથા ગુણોત્સવ ધ્વારા શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવામાં આવે છે.

માધ્યમિક શિક્ષણ :—

માધ્યમિક શિક્ષણ માટે તારાયંદ સમિતિ (૧૯૪૮) એ માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણના માધ્યમ માટેની ભાષા અંગે ભલામણોની સાથે સાથે માધ્યમિક શિક્ષણ માટે એક કમિશન (૧૯૫૨-૫૩) સરકાર દ્વારા રચવામાં આવ્યું. કમિશને વિસ્તૃત અભ્યાસ કરી માધ્યમિક શિક્ષણના દોષ શોધીને દૂર કરવા વિસ્તૃત ભલામણો કરી હતી ભલામણો પૈકી માધ્યમિક શિક્ષણના મુખ્ય હેતુઓ બાળકોમાં લોકશાહી નાગરિકતાનો વિકાસ કરવો, વ્યવસાયિક કુશળતામાં વૃદ્ધિ કરવી, નેતૃત્વની તાલીમ આપવી, વ્યક્તિનો વિકાસ કરવો, દેશ- પ્રેમની ભાવના વિકસાવવી વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૧ મું ધોરણ હાઈસ્કૂલમાં અને ૧૨ મું ધોરણ કોલેજ સાથે ભેળવવું, વિવિધલક્ષી શાળાઓ સ્થાપવી, પાઠ્ય પુસ્તકો નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓ દ્વારા તૈયાર થાય, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં તાત્કાલિક પરિવર્તન કરવાની પ્રથા બંધ કરવી, શાળામાં પુસ્તકાલયો હોવા જોઈએ.

૧૯૬૮ ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં માધ્યમિક શિક્ષણ અંગે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષણની તકો પુરી પાડવી અર્થાત્ માધ્યમિક શિક્ષણની શાળાઓની સંખ્યા વધારવી ૧૯૬૮ ની શિક્ષણનીતિ દ્વારા માધ્યમિક શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા માટે ઉચિત પગલાં લેવાયા હતા જ્યારે ૧૯૭૯ ની શિક્ષણ નીતિમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો અંતે વિદ્યાર્થી આત્મવિશ્વાસથી અને જરૂરી કૌશલ્યોથી પોતાના જીવનમાં પ્રવેશી શકે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી. ૧૯૮૬ ની નવી શિક્ષણ નીતિમાં માધ્યમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે વિવિધ વિષયો ઉદ્યોગો આપીને વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓ ઓળખવા વિવિધલક્ષી શાળાઓ પુનઃ શરૂ કરવા ધોરણ ૧૧ અને ૧૨ નું એકમ અલગ કરવું. વ્યવસાયિક પાંખને વધુ આકર્ષક બનાવા શિક્ષણ પરિક્ષણ સ્વાસ્થાપીલક્ષી બનાવવું લેબોરેટરી લાઈબ્રેરી સમૃદ્ધ બનાવવી વગેરે રચનાત્મક બાબતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલ. તાજેતરમાં સી.બી.સી.એસ. તથા ઉચ્ચતર માધ્યમિક ક્ષેત્રે સેમેસ્ટર પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી નવો વળાંક આપવામાં આવ્યો છે.

ઉચ્ચશિક્ષણ :—

આઝાદી પછી ભારતમાં શિક્ષણ સંબંધી વિકાસ માટે અનેક કમિશન અને કમિટીઓની રચના કરવામાં આવી.

તારાયંદ સમિતિ ૧૯૪૮ :-

શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન આઝાદ ભારતમાં મુખ્ય પંચીદો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો જેના ઉકેલ માટે ૧૯૪૮ માં તે સમયના શિક્ષણ સલાહકાર ડૉ.તારાયંદની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિ નીમવામાં આવી. આ સમિતિએ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષા હોવી જોઈએ તેવું સૂચન કરવામાં આવ્યું.

યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમિશન (રાધાકૃષ્ણન કમિશન) :-

ઉચ્ચશિક્ષણ સામેના પડકારો અભ્યાસ કરી તેના ઉકેલ માટે કલકત્તા એજ્યુકેશન કમિશન, સારજન્ટ કમિશને કેટલાક રચનાત્ક સૂચનો કર્યા હતા. આમ છતાં મુખ્ય પંચીદા પ્રશ્નો પૈકી ઉચ્ચશિક્ષણ માટે મધ્યસ્થ સ્વાયત્ત સંસ્થા જે યુનિવર્સિટીઓને અનુદાન આપવા સામાજિક વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક જાળવણી માટે વિશ્વવિદ્યાલયો કઈ રીતે સહાયભૂત થાય. ભારતમાં ઉચ્ચશિક્ષણ અને સંશોધનના હેતુઓ, તેના ધોરણો, અભ્યાસક્રમોનું માળખું વગેરે સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરી સૂચનો અને તેનો અમલ કેવી રીતે કરવો તેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવા ૪ નવેમ્બર ૧૯૪૮ માં ડૉ.રાધાકૃષ્ણનની અધ્યક્ષતામાં એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. આ કમિશને ૧૯૪૯ માં તેનો રીપોર્ટ રજૂ કર્યો જેમાં તેને ટ્રેનીંગ શિક્ષણ, વ્યવસાયિક શિક્ષણ આપવું શૈક્ષણિક સ્ટાફ પ્રોફેસર, રીડર, વ્યાખ્યાતા તથા ડેમોસ્ટ્રેટર / ટ્યૂટર એવી ચાર કક્ષાઓ અને તેની લાયકાતો, નિવૃત્ત વય મર્યાદા ૬૦ થી ૬૪, ૧૮ કલાકનો વર્કલોડ યુનિવર્સિટી સલંગન કોલેજોમાં મહત્તમ ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ, કોલેજમાં સ્નાતક કક્ષાનો ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, ઉચ્ચશિક્ષણ માટે સ્વાયત્ત સંસ્થા સ્થાપવી વગેરે સૂચનો કર્યા.

આ સૂચનોને પરિણામે યુ.જી.સી. ની રચના કરવાનું તાત્કાલિક સ્વીકારી ૧૯૫૦ માં રાજ્યબંધારણ સ્વીકૃત થતા યુ.જી.સી. ની રચના કરવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરાવવામાં આવી અને ૧૯૫૩ માં યુ.જી.સી. ની શરૂઆત કરવામાં આવી.

કોઠારી કમિશન ૧૯૬૪ :-

આંતર રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શિક્ષણના થઈ રહેલ આવિર્ભાવ સાથે કદમ મિલાવવા માટે કેન્દ્ર સરકારે ઈ.સ. ૧૯૬૪ માં ડૉ.દોલતસિંહ એસ.કોઠારી કે જેઓ તે સમયના યુ.જી.સી. ના ચેરમેન હતા. તેમના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિશન નીમ્યું. તેમને ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રે જે સૂચનો

કર્તા તે પૈકી વિજ્ઞાનના શિક્ષણની આવશ્યકતા, કૃષિ અને ટેકનોલોજી શિક્ષણ ઉપર વધુ ભાર, રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાનો શિક્ષણ પ્રદ્વતિના અનિવાર્ય અંગ તરીકે સ્વીકાર, વયગાળા અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવા પરીક્ષા પદ્વતિમાં પરિવર્તન, પસંદગી ધ્વારા પ્રવેશ, પ્રવેશ સમિતિની રચના, પ્રવેશ માટેના ધારા ધોરણો નિયત કરવા, સામાજિક વિજ્ઞાનોને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવું. યુનિવર્સિટીઓને સ્વયત્તા આપવી તથા રાજ્ય સરકારોએ નાણાંકીય સુવિધા ઉપલબ્ધ કરી આપવી વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ :-

કોઈપણ રાષ્ટ્રના શૈક્ષણિક વિકાસમાં તેની શિક્ષણનીતિ પ્રમુખ ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષણપંચોએ અનેક સૂચનો કર્યા તેને એક સૂત્રતા રીતે યોજનાબદ્ધ કરવા શિક્ષણનીતિની આવશ્યકતાના સંદર્ભમાં સૌપ્રથમ ૧૯૬૮ માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ભારત સરકાર ધ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી જેમાં ૧૯૭૯, ૧૯૮૬ અને ૧૯૯૨ ની સાંપ્રત જરૂરીયાતોના સંદર્ભમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૬૮ ની શિક્ષણનીતિ :-

૧૯૬૮ ની શિક્ષણનીતિમાં ઉચ્ચશિક્ષણ સંબંધિત કેટલાક આદર્શો પ્રતિપાદ કરવામાં આવ્યા જેમાં ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પુરું પાડયુ શિક્ષણનો મોભો, વેતન અને તાલિમ માટે માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતો પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. પરીક્ષામાં વિશ્વનીયતા, સાતત્ય જાળવવી બૌદ્ધિકકક્ષા પ્રમાણે વિદ્યાર્થીનુ મૂલ્યાંકન કરવું. ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓમાં પ્રયોગશાળા, ગ્રંથાલય અને બીજી સુવિધાઓ નવી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના પહેલા કાળજી પૂર્વક વિચારણા, સંશોધનના ધોરણો સુધારવા વગેરે.

૧૯૭૯ ની શિક્ષણનીતિ :-

રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં ઉચ્ચશિક્ષણનું મહત્વ સવિશેષ હોવાથી તેની ગુણવત્તા જાળવવા તેના ઉપરનો ઘસારો ઓછો કરવા પત્રવ્યવહાર, અભ્યાસક્રમ ખાનગી ઉમેદવારો દ્વારા ઉચ્ચશિક્ષણની તકો મેળવી આપવાની જોગવાઈ કરવી, અનુસ્નાતક કક્ષાએ સંશોધન જેવી અનેક બાબતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. પરીક્ષા સંબંધી નવા આદર્શો સ્વીકારવામાં આવ્યા.

૧૯૮૬ ની નવી શિક્ષણનીતિ :-

કેન્દ્ર સરકારના માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય ૧૯૮૩ માં આચાર્ય રામમૂર્તિના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિટી "Task force for Higher Education" ની રચના કરી જેના અન્વયે ૧૯૮૫ માં નવા શિક્ષણનો ડ્રાફ્ટ તૈયાર થયો જેને કેન્દ્ર સરકારે ૧૯૮૬ માં નવી 'શિક્ષણનીતિ' નામે પ્રકાશિત કર્યો જેની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓમાં શિક્ષણની ભૂમિકા, શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ, શિક્ષણ પ્રાપ્તિની સમાન તકો ઉપલબ્ધ કરવી, સ્ત્રીઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘટાડવું, અનુસૂચિત જાતિ માટે શિક્ષણ, અનુસૂચિત જનજાતિ માટે શિક્ષણ, સામાજિક અને આર્થિક પછાત વર્ગો માટે શિક્ષણ, પૌઢ શિક્ષણ, શિક્ષણનું પુનઃગઠન, નવી શિતિજો વિકાસાવવી વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

અલબત્ત આ નવી શિક્ષણનીતિમાં કેટલાક ફેરફાર કરી ૧૯૮૨ માં સુધારેલ નવી શિક્ષણનીતિનો અમલ કરવામાં આવ્યો.

૧૯૮૦ ના દાયકામાં ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રે બે નવી સંસ્થાઓ INFLIBNET અને NAAC શરૂ થઈ જેમાં INFLIBNET એ ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે સેવાઓ પુરી પાડવાનું અને NAAC એ ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન દ્વારા ગુણવત્તા સુધારવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા. ભારતમાં WTO માં જોડાતા ઉચ્ચશિક્ષણ વૈશ્વિકરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ કરવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા. ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦ સુધીમાં ભારતમાં અનેક સ્વાયત્ત યુનિવર્સિટીઓ થવા પામી તથા ઘણી યુનિવર્સિટીઓ પરદેશની યુનિવર્સિટીઓ સાથે MOU કર્યા. આ ઉપરાંત National Knowledge Commission ની રચના કરી તેના અહેવાલ ધ્વારા રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જ્ઞાનની સાચવણી, ઉપયોગ અને સંવર્ધન કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યા.

આઝાદી સમયે ૨૦ યુનિવર્સિટીઓ અને ૫૦૦ કોલેજો હતી. આઝાદી બાદ માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય, આયોજન પંચ, નાણાંખાતુ અને યુ.જી.સી. ના તમામ પ્રયત્નોને કારણે વિવિધ કમિશનો, કમિટીઓના અહેવાલને આધારે ભારતમાં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન ધ્વારા માન્ય યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યા સતત વધતી ગઈ તેમના સ્થાપના વર્ષેને આધારે વર્ગીકૃત કરતા નીચે મુજબ માહિતી પ્રાપ્ત થયેલ છે.

ક્રમ	સ્થાપના વર્ષનો સમય ગાળો	ડિમ્સ યુનિવર્સિટીઓ	રાજ્ય સરકારના કાયદા દ્વારા અનુદાનિત યુનિવર્સિટીઓ	ખાનગી યુનિવર્સિટીઓ
1	1950 સુધી	0	18	
2	1951 TO 1960	02	22	
3	1961 TO 1970	05	36	
4	1971 TO 1980	02	23	
5	1981 TO 1990	21	27	
6	1991 TO 2000	14	41	01
7	2001 TO 2011	82	109	92
8	સ્થાપના વર્ષ અપ્રાપ્ય	04	04	01
	કુલ	130	280	94

આમ, પ્રવર્તમાન સમયામાં ૧૩૦ ડિમ્સ યુનિવર્સિટીઓ, ૨૮૦ રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનુદાનિત યુનિવર્સિટીઓ અને ૯૪ ખાનગી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

૧. Singh, Yogesh kumar and Nath, Ruchika, History of Indian

Education system. New Delhi : A.P.H. Publishing corporation 2005

૨. Gupta, Manhu, Education in India, New Delhi : KSK Publisher

Distributors, 2007

૩. અગ્નિહોત્રી, રવીન્દ્ર. આદ્યુનિક ભારતીય શિક્ષા : સમસ્યાઈ ઓર સમાધાન. ચૌથાં

સંસ્કરણ. જયપુર : રાજસ્થાન હિન્દી ગ્રંથ અકાદમી. ૨૦૦૭

૪. કિસલય, શિરોન્દ્ર એવં પાણ્ડયં અનુપમ. ભારતીય શિક્ષા – નિતિ: એક નજર.

નઈ દિલ્હી : ડિસ્કવરી પબ્લિસિંગ હાઉસ, ૨૦૦૬

૫. અલ્તેકર એ.એસ. પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ. ડલિરરાય રંગીલહાસ માંકડ – અનું.

અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ૧૯૬૫

૬. <http://www.ugc.ac.in>

એચ.આઈ.વી./ એડ્સ

પ્રા. ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ

શા.શિ.નિયામક,

એડ્સ નો જન્મ ભારત માં નથી થયો, પરંતુ આવતા દસ (૧૦) વર્ષ માં ભારતમાં ૫૦ મિલિયન એડ્સ રોગી હશે. ભારતમાં એડ્સ નો પહેલો રોગી ચેન્નઈ ના એક દવાખાનામાં ૧૯૮૬ માં સરકારી રીતે જાહેર કરાયો. ત્યારથી દેશમાં એડ્સ ના રોગીઓની સંખ્યા માં તેજથી વધારો થયો. વધારે પડતા કેસ મુંબઈ અને ચેન્નઈ ની સેક્સ વર્કસો તથા નસો માં ડ્રગ ઈન્જેક્શન લેવા વાળા ઉત્તર પૂર્વિ રાજ્યો ના લોકોમાં જોવા મળ્યો. વધારે જોખમી વાળા વ્યક્તિઓ ના માધ્યમ થી આ રોગ કસબા કે શહેરો માં ફેલાવા લાગ્યો.

એચ.આઈ.વી / એડ્સ નો જન્મ

કહેવાય છે કે એડ્સ નો સાચો જન્મ ક્યારેય ખબર નહી પડે. કેટલાક તથ્યો ઉપરથી એડ્સ ના જન્મ વિશે અંદાજ લગાવી શકાય છે. એ તારણ નીકળે છે કે એડ્સ એ નવી પેઢી નું પેથોજન છે, એ નામ પેથોજેનીક સબલૂમન પ્રીમેટ રેટ્રો વાઈરસ થી ઉત્પન્ન થયો જે આફ્રિકી વાંદરાઓ થી મનુષ્યમાં આવ્યો છે. એવા સબુતો મળ્યા છે કે દુનિયામાં ઘરડા ચિંપાજી, મેન્ડ્રીલ તથા આફ્રિકી ગ્રીન વાંદરાઓમાં હજારો વર્ષો થી એડ્સ ને મળતી જુલતી રેટ્રોવાયરસ બીમારી થયેલી છે.

એડ્સ શું છે ?

એડ્સ નું પુરૂ નામ છે એકવાયરડ ઈમ્યૂન ડેફિશીંસી સિંડ્રોમ.

એ- એકવાયરડ : આનો અર્થ થાય છે કે કાંઈક એવું કે લોકો બહારથી પ્રાપ્ત કરે છે. આંખોના રોગ કે લોહીના જેવી રીતે એને પૈતૃક રૂપ થી પ્રાપ્ત નથી થતું. વ્યક્તિના પોતાના વ્યવહાર થી ફેલાય છે.

આઈ-ઈમ્યૂન : આનો અર્થ રોગપ્રતિકારક શક્તિ થી છે, જે જીવાણુ કે વાઈરસથી બચાવે છે. (શરીરની રાગપ્રતિકારક શક્તિ ઓછી થવી.)

ડી-ડેફિશીંસી : આનો અર્થ છે કમજોર પ્રતિરોધ તંત્ર.

એસ-સિંડ્રોમ : આનો અર્થ છે લક્ષણ અને ચિહ્નો નો સમુહ હાજર છે. જ્યારે શરીરની રોગપ્રતિકારક શક્તિ કમજોર થાય છે ત્યારે ઘણાબધા ઈન્ફેક્શન તથા બીમારીઓ શરીરમાં થાય છે. આ અવસ્થાને સિંડ્રોમ કહે છે. કોઈ ખાસ બીમારી કે બીમારીઓને સિંડ્રોમ કહે છે.

વર્તમાન સમયમાં વિશ્વ સ્વાસ્થ્ય સંગઠન તથા યૂ.એન.એડ્સ એ અનુમાન કર્યું છે કે ૮૫૦૦ વ્યક્તિ

દરરોજ એચ.આઈ.વી. નો ચેપ લાગશે અને દરરોજ ૪૦૦૦ વ્યક્તિ એડ્સ થી મરશે.

એડ્સ રોગપ્રતિકારક શક્તિ ની ખરાબી છે. આ રોગપ્રતિકારક શક્તિ શરીરને વાયરસ કે બીમારીઓ થી બચાવેશે. એડ્સ એવી સ્થિતિ છે કે જ્યારે આ શક્તિ પૂરી થઈ ગઈ હોય છે. શરીર બીમારીઓ ની ઝપેટમાં હોય છે. આના કેટલાક લક્ષણો સામાન્ય તંદુરસ્ત લોકો ને પ્રભાવીત નથી કરતા પરંતુ જ્યારે રોગપ્રતિકારક શક્તિ કમજોર થઈ જાય કે પૂરી થઈ જાય ત્યારે બીમારી ને ફેલાવાનો માકો મળે છે.

૧૯૮૧ માં યુ.એસ.એ. માં પહેલો એડ્સ રોગી ની ઓળખ થઈ જે સમલૈંગિક હતો, તેનું મૃત્યુ થયું. ઘણીબધી ચર્ચા અને વિચારોને અંતે વૈજ્ઞાનિકોએ એને નવો સિંડ્રોમ કહ્યો અને એડ્સ નામ આપ્યું.

એચ.આઈ.વી. શું છે ?

એડ્સ એક એચ.આઈ.વી. વાયરસ ના કારણે થાય છે.

એવ. :- હુમન - નો અર્થ થાય છે કે તે માણસને પ્રભાવિત કરે છે.

આઈ :- ઈમ્યુનોડેફિસેન્સી- નો અર્થ છે કે રોગ પ્રતિકારક શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

વી:- વાયરસ- આ બીમારીઓ કરવાળો પરજીવી છે.

એડ્સ વ્યક્તિ જાતે ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે બહારથી શરીરમાં જીવાણુઓ પ્રવેશ કરે છે અને બીમારીઓ ફેલાવે છે.

પ્રવેશ ધ્વાર :-

શરીરનો પરસેવો, આંસુ, થૂંક, ચાંબળીની ચીકાશમાં આ વાયરસ નથી હોતો. તે ફક્ત લોહી, વીર્ય, યોની સ્રવ, તથા છાતીના દૂધમાં હોય છે. એચ.આઈ.વી. વાયરસ શરીરમાં દાખલ થવાના ત્રણ માધ્યમ છે.

(૧) યૌન માધ્યમ :- વાયરસ યૌન સંબંધ બાધતી વખતે સંક્રમિત વ્યક્તિ થી અન્ય વ્યક્તિ માં પ્રવેશ થાય છે. સહવાસના સમયે ઈન્દ્રિયોની કોશિકાઓ ની ફોલ્લી ફૂટવાથી વાયરસ તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જો યૌન સાથી પહેલીથી યૌનને લગતી બીમારીઓ વાળી હોય તો તેમાં વાયરસ સરળતાથી પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે કોશિકાઓની ફોલ્લીઓ પહેલેથી ટૂટેલી હોય છે. ભારતમાં એચ. આઈ.વી./ એડ્સ ના વાયરસ મુખ્યત્વે યૌન સંબંધથી જ આદાન-પ્રદાન થાય છે.

(૨) લાહીના માધ્યમથી :- ચેપ વાળી નીડલ, સિરિંજ કે અન્ય ઉપકરણોથી સંક્રમિત લોહી બીજા વ્યક્તિના શરીરમાં જાય છે ત્યારે એડ્સ થાય છે. જ્યારે લોહીની જરૂરીયાત હોય ત્યારે ટેસ્ટ કરેલું લાહી જ બ્લડ બેન્કમાંથી મેળવવું, તથા જે વ્યક્તિનું લોહી લેવાની જરૂર પડે તેનો પણ એચ.આઈ.વી. ટેસ્ટ કરાવી લેવો જાઈએ. એચ.આઈ.વી. વાઈરસ હવામાં ૩૦ સેકન્ડ થી ૧ મિનિટ સુધી જીવતા રહે છે.

(૩) માં થી બાળકનું માધ્યમ :- એચ.આઈ.વી. વાઈરસ એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત માતામાથી નવજાત બાળકમાં ગર્ભાશયમાં કે જન્મ વખતે કે જન્મના એકદમ તરતજ થઈ શકે છે. સંક્રમિત માતાના દૂધમાં એચ.આઈ.વી. વાયરસ

થોડી માત્રામાં હોય છે. સ્તન પાન કરાવતી વખતે દૂધની સાથે આ વાયરસ બાળકમાં જાય છે.

એચ.આઈ.વી. / એડ્સ આ રીતે નથી થતો :-

- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ દ્વારા ઉપયોગ કરેલ ગ્લાસથી પાણી પીવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ દ્વારા ઉપયોગ કરેલ સ્વીમીંગ પુલમાં નાહવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિને પહેલા ડંખ મારેલા મચ્છર દ્વારા ડંખ મારવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ દ્વારા બચકુ ભરવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ સાથે સામાજિક / થોડી વાર મળવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિની સાર સંભાળ કરવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિથી હાથ મિલાવવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ દ્વારા ઉપયોગ કરેલ સંડાસ, બાથરૂમનો ઉપયોગ કરવાથી.
- * એડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિના ગળે મળવાથી, ચૂમવાથી, ઉધરસ છીંક ખાવાથી, પાણી, ભોજન, કપ, ગ્લાસ, થાળી, કોફી, ચમચી અન્ય વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાથી.

હજુ સુધી એડ્સ મટાડવા માટેની દવા નથી મળી. ભવિષ્યમાં એડ્સ મટાડવાની દવા સંશોધીત થઈને મેળવવામાં આવશે તો તે ખૂબ મોંઘી હશે. જે દરેક એડ્સ ગ્રસ્ત વાળી વ્યક્તિ ઉપયોગ નહી કરી શકે. ભારતમાં મોટાભાગે એડ્સનો ફેલાવો યૌન સંક્રમણ દ્વારા થાય છે. એડ્સ ને મટાડી શકાતો નથી પરંતુ તેને થતો અટકાવી શકાય છે, થોડાક સંયમ અને સતર્કતાથી.